

«ای گاش دستش بریده بود و کتاب را خراب نمی کرد»

سید محمدحسین حکیم

||۱۴۸-۱۱۳|

نگاهی به کتابخانه محدث قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ق) و کتابدوستی او

A Look at Muḥaddith Qumīs Library (1294-1359 AH) and
His Bookaholic Taste
Seyyed Mohammad Hossein Hakim

Abstract: One of the important characteristics of Sheikh Abbās Qumī was his love of books, and this characteristic was manifested in various ways throughout his life, and it was always his concern when he traveled and was at home. In this article, a report is presented on various aspects of his love of books: calligraphy, writing required books in his own handwriting, completing incomplete copies, confronting and editing manuscripts, binding books, and lending and borrowing books were some of his hobbies in this regard.

One of the constant concerns of Sheikh Abbas Qumī was to buy books. He bought the books he needed in spite of extreme poverty and great difficulties. The number of books of Muḥaddith Qumī was not constant during his lifetime. On the one hand, books were constantly added to his library by buying and donating, and on the other hand, due to reasons such as selling due to financial need, donating to others, and natural events, they were reduced. In addition, his books were kept in the three cities of Qom, Mashhad, and Najaf, which made it difficult for him to access some of them.

After the death of Sheikh Abbas, most of his books were divided between the three libraries of Ayatollah Marāshī in Qom, National Library of Iran and Āstān Quds Razavī Library. In the last part of the article, this point is mentioned with a detailed review and report of the most important manuscripts of his library.

Keywords: Sheikh Abbas Qumī, History of Libraries, Library of Shiite Scholars, Manuscripts.

چکیده: یکی از خصوصیات مهم شیخ عباس قمی کتابدوستی او بود و این ویژگی در تمام طول زندگی اش به طرق مختلف نمود داشت و همیشه در سفر و حضر دغدغه او بود. در این مقاله گزارشی از جنبه‌های مختلف کتابدوستی او ارائه شده است: خوش خطی، کتابت کتابهای مورد نیاز به خط خودش، تکمیل نسخه‌های ناقص، مقابله و تصحیح کتب، صحافی کتابها، امانت‌دادن و امانت‌گرفتن کتاب.

یکی از دغدغه‌های همیشگی شیخ عباس قمی فراهم آوردن کتاب بود. او با نهایت فقر و دشواریهای زیاد کتابهای مورد نیازش را تهیه می‌کرد. تعداد کتابهای محدث قمی در مدت عمرش ثابت نبود. از یک سو با خرید و اهدا دائماً کتابهایی به کتابخانه‌اش افزوده می‌شد و از سوی دیگر به دلایلی چون فروش بر اثر احتیاج مالی و اهداء به سایرین و حوادث طبیعی از آنها کاسته می‌شد. افزون بر این، کتابهای او در سه شهر قم و مشهد و نجف نگهداری می‌شد و همین باعث می‌شد که او در دسترسی به بعضی از آنها دشواریهایی داشته باشد.

بعد از مرگ شیخ عباس عمده کتابهای او بین سه کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، کتابخانه ملی ایران و کتابخانه آستان قدس رضوی تقسیم شد. در بخش آخر مقاله این نکته با جزئیات بررسی و گزارشی از مهمترین نسخه‌های کتابخانه او ذکر شده است.

کلیدواژه: شیخ عباس قمی، تاریخ کتابخانه‌ها، کتابخانه علمای شیعه، نسخه‌های خطی.

پروہشکاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

حاج شیخ عباس قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ق) کتابدوست بود و علی‌رغم آن که از لحاظ معیشت همواره در مضیقه بود و ایام را با عسرت به سر می‌برد و در سراسر عمر زاهدانه و باقناعت زیست؛ اما کتابخانه قابل توجهی برای خود فراهم کرد. بنا بر سخن سید رضا صدر تنها چیزهایی که شیخ عباس مالک آنها بود، خانه‌ای محقر در مشهد و کتابخانه‌ای بود که ارزشی بسزا داشت.^۱ او در کتابدوستی احتمالاً متأثر از دو استاد خود بود که هر یک از آنها کتابخانه مهمی داشتند و شیخ عباس قمی در ایام اقامت در قم و نجف بسیار از آنها استفاده کرد: حاج میرزا محمد ارباب قمی (۱۳۴۱ق) در قم^۲ و میرزا حسین نوری (۱۳۲۰ق) که در نجف بیشتر ملازم او بود.^۳ عشق زائد الوصف او به کتاب از همان دوران جوانی آغاز شد. خودش آن ایام را چنین وصف می‌کند: یک قران و دو قران جمع می‌کردم تا مبلغی شود. سپس آنها را برداشته و پیاده از قم به تهران می‌رفتم و کتابی خریداری می‌کردم و به قم باز می‌گشتم تا به تحصیل ادامه دهم.^۴

همچنین در نامه‌ای از نجف به دوستش میرزا محمد فیض قمی (۱۲۹۳-۱۳۷۰ق) در قم می‌نویسد: سرکار مسبوق می‌باشید که من در تحصیل این چند نسخه کتابی که دارم خیلی زحمت کشیدم و به زحمت تحصیل کرده‌ام. چنان نبود که پدرم از اهل علم بوده و او تحصیل کرده و بی‌زحمت به من رسیده باشد. بلکه خُرده خُرده پول جمع کرده، یک مجلد کتاب خریدم، یا که شاید مکرر پیاده طهران رفتم و مقداری پول داشته و مقداری مقابله کتاب کرده‌ام و وجه آنها را چند مجلد کتاب خریدم، مراجعت به قم نموده‌ام.^۵

۱. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۳۷۵.
۲. همان، ص ۴۶، ۵۷. درباره کتابخانه او رک: الذریعة، ج ۲۴، ص ۴۵ (که بر اساس آن در سال ۱۳۰۸ق کتابخانه او بالغ بر هزار تومان قیمتگذاری شده بود)؛ تراجم الرجال، ج ۳، ص ۱۰۲؛ فهرست آثار دست‌نویس شیخ طوسی، ص ۳۱ (اروی نسخه‌ای از الاستبصار یادداشتی بدین مضمون نوشته است که در تحصیل نسخ معتمده بسیار زحمت کشیده‌ام).
۳. نقباء البشر، ج ۳، ص ۹۹؛ مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۴۹. قمی توصیف زیبایی از کتابخانه استادش در الفوائد الرضویة، ج ۲، ص ۶۴۵ ذیل مدخل محمد بن اسماعیل هرقلی آورده و از پراکنده شدن آن کتابها بی‌نهایت تأسف خورده است. او همچنین یک نسخه از مجازات النبویة شریف رضی را به استادش هدیه داده بود. رک: الفوائد الرضویة، ج ۲، ص ۷۸۲.
۴. برای بعضی از کتابهایی که شیخ عباس قمی در کتابخانه استادش دیده بود رک: الفوائد الرضویة، ج ۱، ص ۸۴، ۱۲۱، ۱۵۴، ۲۴۳، ۳۳۹، ۴۵۳، ۵۶۸، ج ۲، ص ۶۲۲، ۶۸۵، ۸۸۱، ۸۹۴، ۹۱۹. محدث نوری در رسال ۱۲۹۷ق خود فهرستی برای کتابهایش تهیه کرده بود. برای این فهرست رک: آشنایی با چند نسخه خطی، ص ۱۲۹-۱۵۳.
۵. درباره کتابدوستی محدث نوری و کتابخانه او رک: «صرعی الکتب و المکتبات فی العراق»، ص ۳۷۱-۳۷۲؛ کتابخانه‌های ایران، ص ۱۰۱-۱۰۲؛ «فهرست کتابخانه میرزا علی بهزادی به همراه سند خرید کتابخانه توسط آیت‌الله العظمی بروجردی»، ص ۲۱۳-۲۵۶.
۶. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۴۵.
۷. تاریخ دقیق این نامه مشخص نیست؛ اما می‌دانیم درشش سال آخر عمر محدث قمی که ساکن نجف بود،

شیخ عباس خطی خوش داشت و خطوط مختلف را به زیبایی می‌نوشت. او هم برای استفاده شخصی و هم برای امرارمعاش کتابت می‌کرد^۷ و از همین طریق بخشی از هزینه‌های خرید کتابهای جدید خود را به دست می‌آورد.^۸ حتی نخستین کتابش در سال ۱۳۱۵ق که ۲۱ ساله بود، به خط خودش منتشر شد (فوائد الرجبية).^۹ از این ایام که روزگار جوانی او بود، بیشترین استنساخهایش بر جای مانده است.

در صفر همان سال ۱۳۱۵ق کتاب تفسیر سوره یاسین ملاصدرا را با خط نسخ خوش در ۲۲۰ صفحه استنساخ کرد.^۹ همچنین نسخه‌ای از وافية الاصول ملا عبدالله تونی را به خط خود نوشت و با دو نسخه مقابله و تصحیح کرد (کتابخانه مرعشی، ش ۱۲۶۱۲). نیز در همین سال مجموعه‌ای از رسائل علمای شیعی را در دارالایمان قم به خط خود نوشت. این مجموعه شامل: العقد الطهماسبی تألیف حسین بن عبدالصمد عاملی (۹۸۴ق)، الاقتصاد تألیف شهید ثانی (۹۶۵ق)، اجوبة المسائل المتیافارقیات تألیف شریف مرتضی (۴۳۶ق)، الاربعون حدیثاً شهید اول (۷۸۶ق)، و مبادی الوصول الی علم الاصول علامه حلی (۷۲۶ق) بود (آستان قدس، ش ۵۶۸۴۴).

کتابت مجموعه دیگری شامل رساله‌های النفلية شهید اول (۷۸۶ق)، عدة الداعی و نجاح الساعی ابن فهد حلی (۸۴۱ق)، شرح حدیث رأس الجالوت میرزای قمی (۱۲۳۱ق) از روی خط مؤلف، و رساله کوتاهی از خودش در فضیلت شهر قم نیز محصول سالهای ۱۳۱۵-۱۳۱۶ق است. او در زمان استنساخ در برگ سوم نام رساله النفلية را با قلم ثلث زیبا نوشته بود. سالها بعد زیر این یادداشت خود نوشت: «این خط فوق، خط هفده سال قبل احقر است و فعلاً نمی‌توانم یک کلمه آن را بنویسم. و روزگار بسیاری از فوائد را از من بر بود. حرّره الاحقر عباس القمی فی ۱۳۳۲». او همچنین نوشته است: «این کتاب فروخته نشود، خط خود حقیر است» (کتابخانه مرعشی، ش ۱۴۳۵۳). در همین ایام نسخه‌ای از نخبه فیض کاشانی به دست آورد و برای خود از روی آن نسخه‌ای استنساخ کرد:

قد فرغت من استکتاب هذه النسخة فی دارالایمان قم و استنسختها من نسخة بخط المحقق القمی صاحب القوانین و انا العبد عباس بن محمد رضا القمی عفی الله عنهما بحق النبی الامی و آله علیهم السلام (آستان قدس، ش ۵۶۸۴۲).^{۱۰}

نوشته شده است. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۴۵-۴۶ و ۸۵.

۶. همان، ج ۱۱، ص ۵۷.

۷. همان، ص ۵۰۲.

۸. همان، ص ۴۷. برای لیست کتابهایی که شیخ عباس به خط خود استنساخ کرده است رک: همان، ص ۴۹۹-۵۰۲.

۹. همان، ص ۴۶-۴۷، ۵۰۱-۵۰۲.

۱۰. برای دیگر استنساخهای او رک: همان، ص ۵۵، ۴۹۹-۵۰۰.

او در ایام تلمذ نزد محدث نوری هم به استنساخ مؤلفات و مقابله مسودات او می پرداخت.^{۱۱} از جمله در شرح حال خود نوشت خود می نویسد که خاتمه مستدرک الوسائل استادش را برای او استنساخ کرد تا برای طبع به ایران بفرستند (سال ۱۳۱۹ق).^{۱۲} همچنین نسخه ای از کتاب استادش، لؤلؤ و مرجان، را برای او کتابت کرد^{۱۳} و از روی نسخه کهنی از دلائل الامامة طبری به خط خودش برای او نسخه ای تهیه کرد.^{۱۴} او تا سال آخر تحصیل در نجف (۱۳۲۲ق) هم کماکان برای گذران معیشت خود به کتابت می پرداخت.^{۱۵}

تکمیل نسخه های ناقص از دیگر فعالیت های او بود. یک نمونه از آنها استنساخ ۳۴ صفحه افتاده از رساله یوحنا ی ذمی در شب دوم صفر ۱۳۲۰ق در مشهد غروی است که او را ق افتاده وسط نسخه را به خط خودش کسرنویسی کرده بود (آستان قدس، ش ۵۶۸۶۹).^{۱۶}

او همچنین بعضی از کتاب های حدیثی را خود مقابله و تصحیح می کرد. نسخه ای از کتاب من لا یحضره الفقیه (مورخ ۱۱۱۵ق به خط عبدالمجید بن محمد شریف جیلانی) در تملک داشت که به دقت آن را مقابله کرده بود: «در ماه ربیع الاول سنه ۱۳۳۵ به دقت تمام مشغول مطالعه این کتاب شریف شدم و تصحیح آن را به دقت شروع نمودم تا کی تمام شود». او اتمام هر مجلس مقابله را به سبک قدما با نوشتن بلاغ مقابله مشخص کرده است (آستان قدس، ش ۵۶۵۸۲). و به همین صورت تصحیح الحقائق فیض کاشانی با نسخه دستخط علم الهدی فرزند فیض یا تصحیح نسخه ای از کتاب اثبات الوصیة مسعودی.^{۱۷}

او در پایان نسخه دیگری از کتاب من لا یحضره الفقیه (مورخ ۱۱۰۵-۱۱۰۶ق) نیز آرزو کرده است که آن را تصحیح کند: «از برکات مجاورت حضرت ثامن الائمة علیه السلام این کتاب شریف روزی من شد. امید که موفق به تصحیح آن بشوم» (آستان قدس، ش ۵۶۶۲).

او حتی از هنر صحافی هم سررشته داشت و بعضی از کتاب هایش را خود صحافی می کرد.^{۱۸}

هسته اولیه کتابخانه شیخ عباس قمی در زادگاهش، قم، تشکیل شد؛ اما عمده آنها در ایام اقامتش در مشهد تهیه شده بود. او از سال ۱۳۳۲ق ساکن مشهد رضوی شد و مجاورت آن جا

۱۱. نقباء البشر، ج ۳، ص ۹۹۹.

۱۲. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۵۰-۵۱، ۳۴۴.

۱۳. همان، ص ۳۴۴.

۱۴. الفوائد الرضویة، ج ۲، ص ۷۱۷.

۱۵. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۵۷.

۱۶. برای فهرستی از نسخه های ناقصی که او به خط خود تکمیل کرده است رک: همان، ص ۵۰۰-۵۰۲.

۱۷. برای فهرستی از نسخه هایی که او مقابله و تصحیح کرده است رک: همان، ص ۱۹۳، ۱۹۷-۱۹۸، ۵۰۲-۵۰۳.

۱۸. همان، ج ۱۱، ص ۳۳۱، ۵۰۰.

را بسیار خوش می‌داشت و بسیاری از کتب نادریا کمیاب یا نفیس خود را در آن شهر خرید. او معمولاً در یادداشت تملک این کتابها به این مطلب اشاره کرده است. از جمله در ظهر صفحه نخست کتاب تحفة السنیة فی شرح النخبة المحسنیة تألیف سید عبداللہ بن نورالدین جزائری (۱۱۷۳ق) نوشته است:

سالها بود که مایل بودم شرح نخبه مرحوم فیض را پیدا کنم و ممکن نمی‌شد؛ تا از برکات مجاورت ارض اقدس این کتاب را حق تعالی روزی داعی فرمود. هر کس بعد از من مالک آن شد، خیلی قدر این نسخه را بداند، چون چاپ نخورده و نسخه‌اش قلیل و بسیار پرفایده است. حرّره الاحقر عباس القمی عفی عنہ ۱۳۵۰ (آستان قدس، ش ۵۶۸۴).

یا نسخه‌ای از ترجمه صحیفه سجادیه از مترجمی ناشناس که آن را در ۱۰۵۹ق در برهانپور هند به فارسی برگردانده بود: «از نعمتهای سنیة الهیة برای احقر این کتاب مستطاب است که از برکات حضرت تامن الائمة علیه السلام روزی من شده» (آستان قدس، ش ۵۶۷۱۷)^{۱۹}. یا مجموعه‌ای از رسائل شامل کتاب توحید و اعتقادات شیخ صدوق (۳۸۱ق) و الشرائع تألیف علی بن حسین قمی (۳۲۹ق) و اثبات الرجعة سید محمود بن فتح‌الله کاظمی نجفی (۱۰۷۹ق) مورخ ۱۰۷۵ق: «قدم اللہ تعالی علی بتملیکه من برکات مولانا الرضا صلوات اللہ علیہ» (آستان قدس، ش ۵۶۷۰۸). و همچنین در آغاز نسخه‌ای از السرائر ابن ادریس (۵۹۸ق) مورخ ۱۱۰۲ق که از روی نسخه‌ای مورخ ۶۴۸ق نوشته شده بود: «از برکات مجاورت ارض اقدس این نسخه شریفه روزی من شد» (آستان قدس، ش ۵۶۵۰۶)^{۲۰}.

او در طول اقامت ۲۲ ساله خود در مشهد، تقریباً نیمی از سال را خارج از مشهد به سر می‌برد و اغلب سالها زمستانها به عتبات می‌رفت.^{۲۱} محدث قمی در زمان اقامت در نجف به سبب دوری از کتابخانه‌اش، از لحاظ کتاب در مضیقه بود. به همین دلیل اغلب از اشخاص مختلف کتاب امانت می‌گرفت.^{۲۲} یا از کتابخانه‌های آن جا مانند کتابخانه مدرسه سید محمد کاظم یزدی، کتابخانه احمد معین السادات، کتابخانه سید محمد هادی میلانی و کتابخانه سید حسن صدر (در کاظمین) استفاده می‌کرد.^{۲۳}

۱۹. او در الفوائد الرضویة، ج ۲، ص ۸۸۴ از این نسخه یاد کرده است. درباره این ترجمه و مترجم ناشناس آن رک: نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه، ص ۱۵۳-۱۵۶.

۲۰. و دست تقدیر هم چنین مقدر کرد که بخش عمده کتابهای او به کتابخانه آستان قدس رضوی منتقل شود و در همان شهر باقی بماند.

۲۱. مفاخر اسلام، ص ۶۲، ۷۸، ۱۰۴.

۲۲. ما سمعت مثنی رأیت، ص ۳۷۱-۳۷۲؛ مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۴۰۲.

۲۳. همان، ص ۱۷۸، ۴۰۳.

این وضعیت ادامه داشت تا آن که در سال ۱۳۵۴ق برابر ۱۳۱۴ش و بعد از واقعه کشتار مردم در مسجد گوهرشاد مشهد، به قصد توظف و اقامت دائمی به نجف رفت. او در این سفر نتوانست کتابهایش را همراه خود ببرد. کتابخانه او افزون بر هزار جلد کتاب داشت که تقریباً نیمی از آنها خطی و نیمه دیگر چاپی بود. شیخ عباس کتابهای خود را به عنوان امانت نزد شیخ حسین مقدس مشهدی (۱۳۱۲-۱۴۰۸ق) در مشهد سپرد. شیخ حسین مقدس مشهدی چند سال بعد بخشی

۲۴. شیخ حسین مقدس مشهدی بن یوسف هروی از علمای خراسان که دوازده سال در درس حاج آقا حسین قمی شرکت کرد و تقریرات او را نوشت. او از حاج آقا حسین قمی و محمد صالح علامه و محدث قمی در ۲۳ ذی‌قعدة ۱۳۴۸ق و آقا بزرگ طهرانی و مرحوم اردوبادی اجازه داشت و رساله‌ای هم در حکم لباس مشکوک نوشت که شامل تقریرات بحث استادش سید حاج آقا حسین قمی بود (تاریخ علماء خراسان، ص ۲۹۵، ۳۱۸؛ مجموعه رجالیة تاریخیة، ص ۳۳۸).

و کتابخانه معتنا بهی داشت. شیخ آقا بزرگ تهرانی در سفر خود به مشهد در ۱۳۶۵ق لیستی از ۴۰ نسخه او را تهیه کرده است (همان، ص ۳۲۷-۳۳۹). البته بعداً کتابهای او در کتابخانه‌های مختلف پراکنده شد. برای نمونه دو مجلد از کتاب کافی به خط محمد زمان بن مقری سلطان قاری مشهدی مورخ ۱۰۶۵ق در اختیار او بود که به کتابخانه مرحوم محمد مشکات منتقل شد و او هم هر دو را به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بخشید (شماره‌های ۱۱۳۳، ۱۱۳۴). شیخ حسین مشهدی در ابتدای هر دو جلد یادداشت تملک نوشته و ارزش این کتاب را بالغ بر ۲۰ تومان تخمین زده است (فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۱۴۸۲-۱۴۸۳). از جمله کتابهای او یک دوره سه جلدی از کتاب تهذیب الاحکام شیخ طوسی مورخ ۹۹۰ق نیز در همان کتابخانه محفوظ است (شماره‌های ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱۷۳۰، ۱۷۳۱، ۱۷۳۲، ۱۷۳۳، ۱۷۳۴، ۱۷۳۵، ۱۷۳۶، ۱۷۳۷، ۱۷۳۸، ۱۷۳۹، ۱۷۴۰، ۱۷۴۱، ۱۷۴۲، ۱۷۴۳، ۱۷۴۴، ۱۷۴۵، ۱۷۴۶، ۱۷۴۷، ۱۷۴۸، ۱۷۴۹، ۱۷۵۰، ۱۷۵۱، ۱۷۵۲، ۱۷۵۳، ۱۷۵۴، ۱۷۵۵، ۱۷۵۶، ۱۷۵۷، ۱۷۵۸، ۱۷۵۹، ۱۷۶۰، ۱۷۶۱، ۱۷۶۲، ۱۷۶۳، ۱۷۶۴، ۱۷۶۵، ۱۷۶۶، ۱۷۶۷، ۱۷۶۸، ۱۷۶۹، ۱۷۷۰، ۱۷۷۱، ۱۷۷۲، ۱۷۷۳، ۱۷۷۴، ۱۷۷۵، ۱۷۷۶، ۱۷۷۷، ۱۷۷۸، ۱۷۷۹، ۱۷۸۰، ۱۷۸۱، ۱۷۸۲، ۱۷۸۳، ۱۷۸۴، ۱۷۸۵، ۱۷۸۶، ۱۷۸۷، ۱۷۸۸، ۱۷۸۹، ۱۷۹۰، ۱۷۹۱، ۱۷۹۲، ۱۷۹۳، ۱۷۹۴، ۱۷۹۵، ۱۷۹۶، ۱۷۹۷، ۱۷۹۸، ۱۷۹۹، ۱۸۰۰، ۱۸۰۱، ۱۸۰۲، ۱۸۰۳، ۱۸۰۴، ۱۸۰۵، ۱۸۰۶، ۱۸۰۷، ۱۸۰۸، ۱۸۰۹، ۱۸۱۰، ۱۸۱۱، ۱۸۱۲، ۱۸۱۳، ۱۸۱۴، ۱۸۱۵، ۱۸۱۶، ۱۸۱۷، ۱۸۱۸، ۱۸۱۹، ۱۸۲۰، ۱۸۲۱، ۱۸۲۲، ۱۸۲۳، ۱۸۲۴، ۱

از کتابهای چاپی را به درخواست شیخ عباس به نجف می‌فرستد و کتابهای خطی را یک سال بعد از وفات آن مرحوم به فرزندش میرزا علی محدث‌زاده که به ایران برگشته بود، تسلیم می‌کند.^{۲۵} به این ترتیب کتابهای او در طول عمرش در سه شهر قم و مشهد و نجف پراکنده بود و این پراکندگی سبب می‌شد او گاه به کتابهای خودش هم دسترسی نداشته باشد. مثلاً درباره کتاب مفتاح التفسیر نوشته است که این کتاب در کتابخانه من در قم است؛ ولی اکنون در مشهد به آن دسترسی ندارم.^{۲۶}

وجه دیگری از ارتباط شیخ عباس با کتاب، امانت کتاب بود. او هم کتاب امانت می‌داد و هم کتابهای مورد نیازش را امانت می‌گرفت. شماری از یادداشتهای او به ثبت این کتابها و تاریخ امانت و نام اشخاص اختصاص یافته است.^{۲۷} از جمله درباره کتابهای امانی نزد خودش این جمله قابل توجه است که در یکی از وصیتنامه‌های خود نوشته است: «هر کس ادعا کرد بر من از کتاب، و در کتابهای من است بدون بینه و قسم به او بدهند».^{۲۸}

یکی از کسانی که شیخ عباس از او مکرر کتاب به امانت می‌گرفت، عماد فهرستی بود. محمد مهدی تهرانی ملقب به عماد المحققین فهرستی (۱۳۱۵ ش) از علمای ساکن مشهد بود که در تألیف سه جلد نخست فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی سهیم بود. او در اواخر عمر همه کتابخانه‌اش،

که به خیر و عافیت این نسخه شریفه به وراثت آن مرحوم برسد ان شاء الله. ۱۳ ربیع الاول ۱۳۶۰ الاحقر شیخ حسین مشهدی عفی عنه مولا».

در موردی دیگر پشت طبله اول جلد نسخه مزینی از جلاء العیون دو یادداشت از شیخ عباس قمی در یوم الاضحی ۱۳۳۸ و ۱۳۴۸ ق نوشته شده است و بعد از آنها شیخ حسین مقدس چنین نوشته است: «این نسخه شریفه امانت است از حضرت ثقة الاسلام آقای حاج شیخ عباس القمی ادام الله ایامه نزد احقر شیخ مشهدی مورخه شهر ذیحجه و فعلاً نزد اخوی محترم عمده الفضلاء العظام آقا شیخ غلامحسین اسکافی می‌باشد، برای مقابله». و زیر آن اسکافی نوشته است: «صحیح است. غلامحسین اسکافی».

۲۵. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۱۷۸-۱۷۹.

۲۶. الفوائد الرضویة، ج ۲، ص ۸۸.

۲۷. برای نمونه در یکی از دفاتر او نام این اشخاص را به همراه کتابهای امانی شان ثبت کرده است: حاجی شیخ حسن نائینی، حاج آقا حسین قمی، حاجی شیخ غلامرضا، حاج شیخ عبدالحسین، آشیخ حسین کتابفروش، سید صدرالدین صدر. رک: دفترچه یادداشت، محدث قمی، گ ۲، پ ۲، پ ۳، پ ۶۳، پ ۶۵، پ ۶۸، پ ۷۱، ۷۳. نیز برای نامه نگاریهای او با سید محمد باقرین حسین حسینی متولی باشی آستان معصومه قم در ۱۳۴۸ ق برای امانت کتاب بیت الاحزان رک: برگه از تاریخ قم: اسناد و مکاتبات مربوط به تاریخ ایران و قم ۱۳۰۶-۱۳۱۷ شمسی، ص ۸۱-۸۲.

شیخ آقا بزرگ به نسخه‌ای از کتاب العجالة فی شرح حدیث ابی لبید المخزومی از کتابخانه شیخ عباس قمی اشاره کرده است که به استعاره نزد شیخ علی قمی (۱۲۸۳-۱۳۷۱ ق) بود. طبقات اعلام الشیعة، قرن ۱۲، ص ۴۲۹. او از دوستان صمیمی و قدیمی شیخ آقا بزرگ و شیخ عباس قمی بود. برای شرح حال او رک: نقباء البشر، ج ۴، ص ۱۳۲۳-۱۳۲۸.

۲۸. دفترچه یادداشت، گ ۲.

شامل ۳۲۰ نسخه خطی، را در تیر ۱۳۱۰ش وقف آستان قدس رضوی کرد.^{۲۹} روی بعضی از کتابهای او یادداشت‌هایی از شیخ عباس دیده می‌شود. از جمله یادداشتی در معرفی محمود بن غلامعلی طبسی، شاگرد علامه مجلسی، روی نسخه‌ای از تهذیب الاحکام (کتابخانه آستان قدس، ش ۱۹۶۲) و یادداشت امانت نسخه عمده الطالب ابن عنبه در سال ۱۳۴۴ق (ش ۶۲۵۲، ص ۲۷۳).

تاریخ تملکات کتابهای محدث قمی نشان می‌دهد او پیوسته تا آخرین سالهای عمر کتابهای مورد نیازش را خریداری می‌کرد. این تاریخها از آغازین سالهای جوانی تا اواخر عمر او را در بر می‌گیرد. عمده این کتابها در مشهد و نجف تهیه شده‌اند. علاوه بر آن او در سفرهای متعددش هم از خرید کتاب غافل نبود و یادداشت‌های خرید او در تهران و کرمانشاه و بمبئی و مکه و مدینه و دمشق و حلب و بعلبک و... نشانه این مدعاست.

بخش مهمی از سفارشهای او در هر سفر یا بعد از سفر مربوط به کتابهایش بود. مثلاً در ایام جوانی که برای تحصیل به نجف رفته بود،^{۳۱} پیگیر ار سال بعضی از کتابهایش از قم شد. بین سالهای ۱۳۲۱-۱۳۲۲ق که دوستش آیت‌الله فیض قمی برای تحصیل رهسپار نجف می‌شود، پدر شیخ عباس دو کتابی را که پسرش خواسته بود با یک جفت گیوه و یک قبای مّله به وسیله فیض برای او به نجف می‌فرستد.^{۳۲} او به هنگام ترک نجف به دلیل دشواری حمل و نقل کتاب و هزینه این کار، کتابهایش را نزد شیخ آقا بزرگ تهرانی به امانت گذاشت و آقا بزرگ هم در ۲۳ محرم ۱۳۲۲ق لیستی از آنها تهیه کرد.^{۳۳}

او معمولاً یادداشتی حاوی معرفی نسخه و مؤلف و تملک نسخه و تاریخ خرید و گاه محل خرید روی کتابهایش می‌نوشت. در این یادداشتها گاه تفنّن هم می‌کرد. برای نمونه روی نسخه هدایة الامة شیخ حر عاملی (۱۱۰۴ق) این عبارت را به عنوان تملک نوشته است: «بمّنه و طوله عزّ و جلّ / فی نوبة المذنب عباس دخل»^{۳۴} که احتمالاً الهام گرفته از سجع مهر میرزا ابوالفضل تهرانی (۱۲۹۲ق) فرزند میرزا ابوالقاسم کلانتر با نقش: «بمّنه و طوله عزّ و جلّ / فی نوبة العبد ابی الفضل دخل» است.^{۳۵} یا یک بار در یادداشت تملک کتاب البهجة المرضیة تألیف سیوطی به صورت «فزاء

۲۹. واقفین عمده کتاب به کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، ص ۲۰.
۳۰. الفوائد الرضویة، ج ۲، ص ۱۰۱۴؛ طبقات اعلام الشیعة، قرن ۱۲، ص ۷۱۳؛ اجازات علماء موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، ص ۸۵۰-۸۵۱.

۳۱. او در سال ۱۳۱۶ق برای تحصیل به نجف رفت و تا ۱۳۲۲ق در آن جا ماند.

۳۲. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۵۲.

۳۳. همان، ص ۵۵-۵۶.

۳۴. همان، ص ۱۴۹.

۳۵. بیشتر کتابهای کتابخانه او به کتابخانه مرعشی قم منتقل شده است. برای نمونه‌ای از نسخه‌هایی که در آن کتابخانه مهر او را دارند رک: شرح معالم الاصول تألیف محمد ابراهیم بن حسین حسینی (ش ۵۳-۵۰)؛ منهاج الاصول تألیف اسدالله بن اسماعیل کاظمی تستری (ش ۵۲۶۲)؛ المناهل (ش ۱۹۵۱۷)؛ الامان من

عباس» امضا کرد.^{۳۶} او از مهرروی کتابهایش استفاده نکرده است و من تنها یک کتاب دیدم که مهرخود را روی آن کوفته بود (با نقش: «المذنب عباس») روی نسخه‌ای از معانی الاخبار، مورخ ۱۰۸۴ق، کتابخانه آستان قدس، ش ۵۶۵۵۲).

طبیعاً دلیل عمده خرید و تهیه این کتابها مطالعه و استفاده از آنها در تألیفات شیخ بوده است^{۳۷}؛ اما او به خطوط علما و بزرگان شیعه هم علاقه داشت و نفس وجود آنها را مایه برکت می‌دانست. وجود نسخه‌های متعدد با دستخط علماي مختلف شیعه هم گواه اهتمام جدی او به این مطلب است. جالبترین نمونه مربوط به نسخه امالی به خط ابن سکون است که سفارش کرده بود این نسخه در خاندان من تا انقراض عالم بماند که در هر خانه‌ای این کتاب باشد فقر و ذلت در آن خانه راه نیابد.^{۳۸}

در سال ۱۳۵۷ق (یعنی دو سال قبل از وفات) چشم دردی گرفت که قادر به مطالعه و نوشتن نبود. وضو گرفت و مقابل قبله نشست و کتاب کافی را به چشم خود کشید و درد چشمش برطرف شد، به صورتی که تا پایان عمر دیگر به درد چشم مبتلا نشد.^{۳۹} یک بار هم که بر اثر کثرت کتابت دُملی در انگشتانش به وجود آمد، با کشیدن دست خود بر کتابی که دستخط شهید ثانی را داشت، شفا گرفت.^{۴۰}

شیخ عباسی که در تقوا و ورع زیانزد خاص و عام بود و هیچ کس کلمه تندی از زبان او نشنیده بود، به اندازه‌ای کتابدوست بود که در مواجهه با اهمال کاری یک صحاف به قدری برمی‌آشوبد که دعا می‌کند ای کاش دستانش بریده بود و کتاب را خراب نمی‌کرد.

در آغاز نسخه‌ای از مصباح المتعجد نوشته است:

اخطار الاسفار و الازمان ابن طاووس (ش ۱۶۸۴۲)؛ نقد الرجال تفرشی (ش ۱۸۱۶۸).
۳۶. به دلیل تبحر محدث قمی در ادبیات عربی دوستانش او را فزء (۲۰۷ق) ادیب و نحوی معروف عرب می‌خواندند. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۲۱۰، ۴۵۸.

۳۷. تعداد منابع استفاده شده در تألیفات محدث قمی نشانه میزان تتبع اوست. برای نمونه تعداد مآخذ الکنی و الالقاب ۲۳۵ کتاب برآورد شده است (همان، ص ۱۵۴). همچنین برای لیستی از تعدادی از کتابهای مورد استفاده او در موضوعات مختلف رک: تاریخ نگاری محدث قمی، ص ۱۳۶-۱۴۲.

۳۸. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۱۸۶.

۳۹. همان، ج ۱۱، ص ۱۲۶. در آن جا نوشته اند این نسخه کافی به خط عالم مشهور ملا عبدالله تونی بود که او به آن بسیار علاقه داشت. اما ظاهراً در تطبیق کتاب اشتباه شده است. زیرا محدث قمی نسخه‌ای از کتاب کافی به خط ملا عبدالله تونی نداشت؛ بلکه نسخه‌ای از کتاب کافی با تصحیح برادر او احمد در کتابخانه‌اش بود (به خط زین الدین بن فتح الدین مورخ جمادی الثانی ۱۰۶۸ق). محدث قمی روی این نسخه نوشته بود: «کتاب اصول کافی و مقداری از فروع، مصحح به تصحیح عالم جلیل القدر، ورع زاهد، نحوی متتبع، ملا احمد تونی، برادر عالم اجل ملا عبدالله صاحب وافیة است و در نهایت صحت و اعتبار است. قدرش مجهول نماند» (آستان قدس، ش ۵۶۵۱۱). محدث قمی در شرح حال احمد بن محمد تونی بشرویی به این نسخه اشاره کرده است: «و از نعمتهای سنیة الهیة بر این احقر آن که، نسخه‌ای از کتاب شریف اصول کافی روزی من فرموده که مصحح است به تصحیح این بزرگوار و بعضی حواشی هم به خط خویش بر آن نگاشته است. والحمد لله علی ما انعم و الصلاة علی محمد و آله وسلم». الفوائد الرضویة، ج ۱، ص ۶۴-۶۵.

۴۰. مقدمه سفینة البحار، ص ۱۴؛ جرعه‌ای از دریا، ج ۲، ص ۵۰۷.

این کتاب مصباح المتجهد در کمال صحت و اعتبار و خط شریف بعض علماء است. لکن افسوس و آه که صحاف بی انصاف دوران را زیاد بریده است، و شایسته بود که او را تعزیر کنند که این کتاب مستطاب را ناقص کرده. و این نسخه شریفه از نعم الهیه است نزد این داعی... حرره الاحقر عباس القمی ۱۳۴۲ (آستان قدس، ش ۵۶۵۹۴).

و در آغاز المصباح المنیر فیومی (ح ۷۷۰ ق) نوشته است:

کتاب لغت معتبری است. از کتب مرحمتی الهی است به این حقیر. لیکن افسوس و آه که صحاف بی انصاف دور کتاب را زیاد بریده. ای کاش دستش بریده بود و کتاب را خراب نمی‌کرد. الاحقر عباس القمی (آستان قدس، ش ۵۶۶۲۱).

در موردی دیگر درباره کتابت کتاب خودش، منتهی الآمال، دستورات دقیقی می‌دهد و در آخر می‌نویسد چون زحمت زیادی برای این کتاب کشیده است، هر کس در آن مسامحه کند، عاقبت حضرت سید الشهداء^(ع) باشد و مشمول مراسم آن جناب نشود.^{۴۱}

شماری از یادداشت‌های محدث قمی در آغاز کتابهایش نشانه کتابدوستی خاص اوست. مثلاً درباره نسخه مزین و مذهبی از جلاء العیون علامه مجلسی نوشته است: «از مراحم الهی است بر این داعی این نسخه شریفه مصحح از جلاء العیون علامه مجلسی عطر الله مرقده، و کم لله تعالی علی من النعم التي لا تحصى، والحمد لله اولاً و آخراً و صلی الله علی محمد و آله الطاهرين» (آستان قدس، ش ۵۶۵۹۹).

زمانی که یک دوره از مستدرک الوسائل استادش در سال ۱۳۳۳ق به دستش می‌رسد از شوق در آغاز جلد سوم آن می‌نویسد: «سالها بود از خدا می‌خواستم که یک دوره مستدرک تحصیل کنم تا از برکات حضرت ثامن الائمه علیه السلام روزی من شد. خدایا چگونه شکر تو گزارم؟»^{۴۲}

او تنها کتاب باز نبود، بلکه انتقان و صحت نسخه‌ها هم برایش در نهایت اهمیت بود. برای نمونه ظهر صفحه نخست نسخه‌ای از اصول کافی (به خط محمد محسن تبریزی در ۱۰۹۶ق در مشهد) نوشته است: «هوفی نهاية الصحة والاعتبار، وینبغی الیه الركون والاستناد و لله الحمد والمنن» (آستان قدس، ش ۵۶۵۵۱). یا درباره نسخه الکشکول فیما جری علی آل الرسول نوشته: «این نسخه شریفه از نفایس دهر است» (آستان قدس، ش ۵۶۷۸۴).

و در آغاز نسخه‌ای از علم الیقین فیض کاشانی نوشته است:

این نسخه شریفه دو ثلث از کتاب علم الیقین محدث کاشانی است و نسخه‌اش بسیار نفیس و مصحح به تصحیح بعض اهل علم است. و به هر کس که این نسخه

۴۱. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۱۹۸.

۴۲. همان، ج ۱۱، ص ۲۰۴-۲۰۵.

منتقل شود، قدرش را بدانند و این از نعم الهیه است براین داعی، و الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد وآله (آستان قدس، ش ۵۶۶۷۷).

در آغاز و انجام نسخه ای از مظهر الغرائب سید خلف بن عبدالمطلب مشعشعی حویزی (۷۴۰ق) در سه زمان مختلف سه یادداشت نوشته است که از جمله آنها این است: «این کتاب شریف شرح دعای عرفه حضرت سیدالشهداء علیه السلام است و بسیار نفیس و کم یاب و پر قیمت است و هر چه مقابل آن بدهند فروشنده مغبون است» (آستان قدس، ش ۵۶۶۳۹).^{۴۳}

از جلوه های کتابدوستی محدث قمی توجه او به کتابهای موقوفه بود. برای نمونه نسخه ای از کتاب مقنعه شیخ مفید به دست او رسید که میرهاشم گیلانی آن را در سال ۱۰۶۴ق بر آستانه مقدسه معصومه قم و مدرسه مجاور آن وقف کرده بود. از آن جا که نسخه وضعیت مناسبی نداشت، شیخ عباس به صحافی آن اقدام کرد:

این کتاب مقنعه را این احقر عباد دادم به صحاف مرتب نمود و جلد کرد، پس از آنکه پاره و اوراق شده بود. حق تعالی توفیق دهد تا نقصان آن را تتمیم کنم و چنان کند که دست نا اهل نیفتد. حرره العاصی عباس القمی فی اواخر سنة ۱۳۲۵.

البته او موفق نشد که افتادگی برگهای پایان نسخه را تکمیل کند. نسخه تا سال ۱۳۳۲ق در اختیار شیخ عباس بود و او در این سال یادداشت دیگری هم در معرفی یکی از مالکان این نسخه روی آن نوشته است. این نسخه سرانجام در ۲۲ ذیحجه ۱۳۶۳ق داخل کتابخانه مدرسه فیضیه شد و اکنون نیز در همان جا نگهداری می‌شود (ش ۱۲۷۲).^{۴۴}

او همچنین مقید بود که اگر از کتابی چندان استفاده نمی‌کند، خمس آن را بپردازد. نمونه آن دو جلد چاپ سنگی کتاب روضات الجنات است که در آغاز هر جلد نوشته بود: «خمس این جلد داده شده است».^{۴۵}

محدث قمی در وصیتنامه های خودش چند بار به کتابهایش اشاره کرده است. در نخستین وصیتش مورخ ۱۳ ربیع الثانی ۱۳۲۲ق تقاضا کرده است که همه کتابها یا دست کم ثلث آنها را در مقابل نماز و روزه و ردّ مظالم به طلاب فقیر بدهند.^{۴۶}

در وصیتی دیگر نوشته است: «وصیت من هر چه کتاب به خط خودم است یا به خط مصحح یا

۴۳. همچنین برای این نسخه رک: الفوائد الرضویة، ج ۱، ص ۲۹۳.

۴۴. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، ج ۱، ص ۲۶۹-۲۷۰. همچنین برای عکس العمل او در مورد آسیب دیدن یک کتاب وقفی رک: مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۱۳۳-۱۳۴.

۴۵. فیض قلم، ص ۱۳۵.

۴۶. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۵۷.

عالمی است، فروخته نشود. مال اولاد من که صلاح آن را داشته باشند».^{۴۷}

ودروصیتنامه‌ای مورخ ۲۱ ربیع الثانی ۱۳۳۰ ق درخواست کرده است بعضی از کتابهای من در مشهد و قم فروخته شود و عواید آن صرف طبع کتاب الفوائد الرضویة شود. اما «کتابهای خطی من که خط خودم است فروش نرود و اختیارش با خود آقااست. ^{۴۸} در قم خانه دارم و کتابهای خانه [قم] فروخته شود».^{۴۹}

در آغاز یکی از کتابهای خودش هم چنین نوشته است که «این کتاب فروخته نشود، خط خود حقیر است... و روزگار بسیاری از فوائد را از من ربود».^{۵۰}

دروصیتی دیگر سفارش کرده است که کتابهای باقیمانده او در قم فروخته و از وجه آنها مبلغی به خواهر و برادرش و همچنین سایر ارحام فقیرش کمک شود.^{۵۱}

شیخ عباس حتی بعد از حیات خودش هم نگران مجموعه کتابهایش بود. بنا بر روایتی وقتی فرزندان او به واسطه مشکلات مالی در صدد فروش کتابهای او برآمدند، چون خریدار را اهل نمی دانست، در عالم رؤیا فرزندش را از این کار منع کرد.^{۵۲}

تعداد کتابهای محدث قمی در مدت عمرش ثابت نبود. از یک سو با خرید و اهدا دائماً کتابهایی به آنها افزوده می شد و از سوی دیگر به دلائلی چون فروش بر اثر احتیاج مالی و اهداء به سایرین و حوادث طبیعی از آنها کاسته می شد.

او گاهی مجبور می شد به دلیل تنگی معیشت بعضی از کتابهای خودش را بفروشد. از بین این کتابها یک نسخه شرح لمعه سرگذشت جالبی دارد. او در ۱۳۴۶ ق این نسخه را خرید و یادداشت مالکیت خود را روی آن نوشت. پنج سال بعد در ذیل یادداشت اول نوشت: «این کتاب شریف از داعی منتقل شد به نفر بعدی، بار دیگر حق تعالی بر من منت نهاد و روزی داعی شد».^{۵۳}

بخشی از کتابهایش هم که در قم بود بر اثر سیل مهیب سوم خرداد ۱۳۱۳ ش برابر ۱۰ صفر ۱۳۵۳ ق تلف شد و از بین رفت.^{۵۴}

۴۷. دفترچه یادداشت، محدث قمی، گ ۳.

۴۸. منظور آیت الله حسین طباطبایی قمی (۱۲۸۲-۱۳۶۶ ق)، عموی همسر شیخ عباس قمی، است.

۴۹. دفترچه یادداشت، محدث قمی، گ ۲۲. شیخ عباس قمی بعداً این وصیت را خط زده و زبیرش نوشته است: «این وصیتنامه پیش از گرفتن عیال بود. الحال که عیال گرفته‌ام، دیگر یولم کفایت نمی کند. مگر حق تعالی به من ترحم نماید و مرا عفو فرماید».

۵۰. مجموعه به خط شیخ عباس قمی، مرعشی، ش ۱۴۳۵۳، گ ۳.

۵۱. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۸۵.

۵۲. ماسمعت مّمن رأیت، ص ۵۹۲-۵۹۳.

۵۳. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۲۱۴.

۵۴. همان، ص ۸۵.

همچنین کتابهایی را به دوستان و آشنایانش هدیه می‌داد. از جمله نسخه‌ای از خلاصة الاذکار فیض کاشانی را بعد از تکمیل دو صفحه ناقص آن به خط خودش، به شیخ آقا بزرگ هدیه داده بود.^{۵۵} یا نسخه‌ای از الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة شیخ یوسف بحرانی در دست است که محدث قمی در ۱۳۳۷ق به شیخ محمد نهاوندی هدیه داده بود (کتابخانه مسجد اعظم، ش ۳۵۹۷).

در نهایت کتابهای باقیمانده از کتابخانه شخصی شیخ عباس قمی بین سه کتابخانه تقسیم شد: بخشی از آنها، حدود ۲۰۰ نسخه خطی، به کتابخانه آیت الله مرعشی قم منتقل شد. بیشترین کتابها از سهم ارث پسر دوم محدث قمی، شیخ محسن محدث‌زاده (۱۳۴۱ق - ۱۳۸۷ش)، بود. سید مهدی لاجوردی (۱۳۹۲ش) در دهه پنجاه شمسی این کتابها را خرید و در همان زمان آنها را به کتابخانه مرعشی واگذار کرد. متأسفانه این نسخه‌ها در مجلدات مختلف فهرست آن کتابخانه به صورت پراکنده معرفی شده است و گاه هیچ اشاره‌ای به مالک پیشین آنها یعنی شیخ عباس قمی نشده است؛ لذا شناسایی و تهیه لیستی از همه آنها دشوار است.

بخشی دیگر شامل ۱۹ نسخه خطی و ۳۵۷ کتاب چاپ سنگی و سربی (از جمله نسخه‌ای از کتاب مفاتیح الجنان چاپی که به خط شیخ عباس به دقت تصحیح شده بود)^{۵۶} و بخشی از اسناد شخصی او از جمله گذرنامه‌اش در سال ۱۳۹۶ش به کتابخانه ملی ایران منتقل شد. مهمترین نسخه این بخش امالی شیخ صدوق به خط ابن سکون حلی است.

بخش باقیمانده در دو مرحله در اردیبهشت و مهر سال ۱۳۹۸ش به کتابخانه آستان قدس منتقل شد. این مجموعه شامل ۴۰ دستنویس از آثار و تألیفات خود محدث قمی^{۵۷} و ۲۷۰ نسخه خطی از کتابخانه اوست. این بخش مربوط به سهم ارث فرزند ارشد محدث قمی یعنی علی محدث‌زاده (۱۳۳۸-۱۳۹۶ق) است.

متأسفانه فهرست کاملی از کتابخانه محدث قمی در دست نیست. پراکنده شدن کتابها هم تهیه فهرست برای آنها را دشوار کرده است، مخصوصاً که او روی همه کتابهایش لزوماً یادداشت تملک ننوشته است.^{۵۸}

برای این کار افزون بر نسخه‌های منتقل شده به سه کتابخانه فوق، باید اشارات متعدد خود او در

۵۵. الذریعة، ج ۷، ص ۲۱۱.

۵۶. البته بخشی از این کتابهای چاپی متعلق به فرزند او، علی محدث‌زاده، است.

۵۷. شماره‌های ۵۵۳۸۴ تا ۵۵۴۲۳.

۵۸. بعضی رویکردهای سودجویانه در سالهای اخیر این کار را سخت‌تر هم کرده است. برای نمونه تملک او و استادش محدث نوری برای بیش بهاسازی روی نسخه‌ای از کتاب الکافی جعل شده است. رک: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه صدوقی یزد، ص ۱۱۱.

کتابهایش نیز مورد توجه قرار بگیرد.^{۵۹} دوست و هم‌دوره او، شیخ آقا بزرگ طهرانی، نیز به تناسب در بخشهای متعددی از الذریعة و طبقات اعلام الشيعة از کتابهای کتابخانه محدث قمی نام برده است.^{۶۰} علی دوانی فهرست ۵۳ نسخه از آنها را استخراج کرده است^{۶۱} که البته کامل نیست و شمار دیگری را باید به آن افزود.

به هر صورت اکنون قسمت عمده نسخه‌های کتابخانه شیخ عباس قمی در سه کتابخانه آیت الله مرعشی، کتابخانه ملی ایران و کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود و شمار کمی از نسخه‌های او در سایر کتابخانه‌ها پراکنده شده است.^{۶۲} با این تفصیل در این جا تعدادی از نسخه‌های مهم کتابخانه محدث قمی معرفی می‌شود.^{۶۳}

۱. قرآن

جزء هشتم از قرآنی سی‌پاره که به خط کوفی مشرقی مشکول در اوایل قرن پنجم هجری کتابت شده بود، در تملک محدث قمی قرار داشت.

در آغاز این جزء و بعضی از دیگر اجزاء این قرآن یادداشتی از ابی سعد محمد بن حسین بن علی نوشته شده است که احتمالاً نشانه سفارش کتابت نسخه از سوی او یا علامت مالکیت اوست.

۵۹. او در موارد متعددی در کتابهایش به نسخه‌های تحت تملک خود اشاره کرده است. از جمله برای نمونه رک: الفوائد الرضوية، ج ۱، ص ۱۵۳، ۲۰۱، ۲۱۶ (نسخه‌ای از التوضیح الانور بالحجج الواردة لدفع شبه الاعور از مهلبی که در آخر آن دستخط محمد بن مؤذن جزینی بود)، ۲۹۵-۲۹۶، ۳۴۵، ۴۵۳، ۵۷۳، ج ۲، ص ۷۵۴ (الفوائد الطوسية به خط شیخ حر عاملی و تألیف خود او)، ۹۲۶.

۶۰. شیخ آقا بزرگ طهرانی در کتابهایش به جز اشاره به تألیفات شیخ عباس در موارد متعددی به نسخه‌های کتابخانه او هم اشاره کرده و خصوصیات آنها را ذکر کرده است. رک: فهرس اعلام الذریعة الی تصانیف الشيعة، ج ۲، ص ۱۲۷۹-۱۲۸۰؛ طبقات اعلام الشيعة، قرن ۹، ص ۴۲ و قرن ۱۰، ص ۴۵، ۵۷، ۷۷، ۲۷۶ و قرن ۱۱، ص ۱۹۱، ۲۴۷-۲۴۸، ۲۷۶، ۲۸۶، ۳۱۱، ۳۱۵، ۳۲۵، ۴۹۹، ۵۰۲، ۵۴۴ و قرن ۱۲، ص ۵۶، ۱۳۳-۱۳۴، ۳۳۸، ۴۴۵، ۴۶۸، ۶۵۷؛ الکرام البررة، ج ۱، ص ۳۶ و ج ۳، ص ۳۷۸؛ مصفی المقال، ص ۱۹۸.

او همچنین روی بعضی از نسخه‌های مجموعه محدث قمی یادداشت‌هایی کرده است. از جمله روی مجموعه‌ای شامل مجمع الرجال قهپایی و جامع المقاصد فی شرح القواعد کرکی نوشته است: «نظر فیہ الجانی آقا بزرگ الطهرانی فی ۲۶ [ربیع الاول] سنه ۱۳۵۱».

۶۱. مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۱۷۹-۱۸۵. برای فهرستی کامل‌تر که شامل ۵۸ نسخه است رک: «محدث قمی در الذریعة»، ص ۷۰۷-۷۲.

۶۲. مانند نسخه‌ای از مرآت العقول فی شرح اخبار الرسول مجلسی، با تملک شیخ عباس در ۱۳۲۹ اق در مشهد رضوی (کتابخانه مسجد گوهرشاد، ش ۳۹۶)؛ مجموعه سه رساله (کتابخانه بروجردی قم، ش ۱۴۵۴)؛ نهج البلاغه (کتابخانه حرم حضرت عبدالعظیم، ش ۳۱)؛ المزار الکبیر ابن مشهدی (کتابخانه حرم امام حسین^(ع))، ش ۸۶)؛ مصباح المتجهد مورخ ۱۰۷۶ اق که در ربیع الثانی^{۶۳} ۱۳۳۵ اق در تملک عماد فهرستی و در جمعه ۹ رمضان ۱۳۳۵ اق در تملک شیخ حسین مقدس مشهدی بوده است (کتابخانه مسجد گوهرشاد، ش ۳۰۲، ۳۳۷. رک: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد، ج ۱، ص ۲۵۶، ۲۷۸).

۶۳. مهم‌ترین نسخه کتابخانه محدث قمی، الامالی شیخ صدوق به خط ابن سکون عالم مشهور قرن ششم هجری بود. چون من در نوشته جداگانه‌ای مفصل به معرفی این نسخه پرداخته‌ام، از تکرار آن مطالب در این جا صرف نظر شد.

کاملاً محتمل است او ابوسعید محمد بن حسین بن علی بغدادی (۳۸۷-۴۳۹ق) باشد که در دوران ابوطاهر جلال الدوله بن بهاء الدوله بویه (حکومت: ۴۱۶-۴۵۳ق) چندین بار به وزارت رسید.

این جزء ضمن مجموعه‌ای از کتابهای محدث قمی به کتابخانه آیت‌الله مرعشی منتقل شد. در زمانی نامشخص نسخه جزء ۱۷ این سی پاره نیز که به مجموعه دارد دیگری تعلق داشت به صورت مجزا به کتابخانه مرعشی منتقل شد. در آن کتابخانه به دلیل تعلق هر دو جزء به یک قرآن سی پاره، آنها را در یک مجلد در کنار هم صحافی کردند.

همه خصوصیات رسم و املاء و تزئینات و حرکتگذاری این دو جزء یکسان است و تنها تفاوتشان در انجامه جزء ۱۷ است. این جزء انجامه‌ای دارد که بر اساس آن کتابت نسخه از سوی کاتب شهیر علی بن هلال (ابن بواب) مورخ ۳۹۲ق در بغداد انجام شده است. اما باید توجه داشت که این انجامه الحاقی است. افزون بر تفاوت خط نسخه با خط ابن بواب، یادداشت ابی‌سعد محمد بن حسین بن علی بغدادی در آغاز اجزاء کامل نسخه، دلیل مهمی بر الحاقی بودن این انجامه است. همچنین باید افزود همه عرضیدها و مهرهای مربوط به کتابخانه سلطنتی قاجاریه نوشته شده در دو صفحه آخر این جزء نیز از تصرفات همان جاعل انجامه نسخه است و در کتابخانه سلطنتی قاجاریه هیچ وجه از این مهرها و یادداشتها برای عرضدید نسخه‌ها استفاده نمی‌شد.^{۶۴}

از این قرآن ۴ جزء دیگر به صورت کامل و اوراقی پراکنده از دیگر اجزا در دیگر کتابخانه‌ها باقی مانده است.^{۶۵}

دارای نشانه‌های خمس و عشر مذهب و مرصع در حاشیه صفحات، ۷۹ برگ، ۵ سطر.
کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، ش ۴۳۵۸. *مطالعات قرآنی*

۲. ارشاد الاذهان الی احکام الایمان
تألیف: علامه حسن بن یوسف حلی (۷۲۶ق)

به خط محمد بن علی بن خاتون عاملی (مؤلف کتاب ترجمه قطبشاهی) در یکشنبه ۵ محرم ۱۰۶۸ق در حیدرآباد. تصحیح و مقابله شده، دارای حواشی، این نسخه را میرزا رضا خان نائینی در مرداد ۱۳۱۱ش بر کتابخانه آستان قدس وقف کرده است. پیش از آن نسخه در تملک شیخ عباس

۶۴. برای عرضهای نوشته شده روی نسخه‌های کتابخانه سلطنتی قاجار رک: فهرست کتابخانه سلطنتی ایران، ص بیست و هفت - بیست و هشت.

۶۵. کتابخانه دانشگاه تهران، ش ۲۱۶۱ (جزء ۲)، کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۹۲ و ۱۱۸۷ و ۱۳۵۷۳۳ (اجزاء ۱۲ و ۲۳ و ۳۰). برای اطلاعات بیشتر درباره اجزاء و اوراق پراکنده این مصحف رک: «نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۱۵): قرآن ابن بواب یا نسخه ابوسعید محمد بن حسین بغدادی».

قمی بود و او در کتاب هدیه الاحباب و الفوائد الرضویة به این نسخه اشاره کرده است.^{۶۶}

کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۶۸۷.^{۶۷}

۳. اعراب القرآن (اعراب معانی القرآن)

منسوب به یحیی بن زیاد کوفی، فزأء (۲۰۷ق) (که این نسبت باید بررسی شود).

مورخ صفر ۴۴۶ق، جزء پنجم کتاب شامل آیه ۲۰ سوره هود تا ۵۶ سوره کهف، با افتادگی از آغاز، نسخه تصحیح شده و علامت بلاغ دارد. بعضی از بلاغها به این صورت است: «بلغ الطواشی الاجل شهاب الدین اعراباً و قراءهً اعزّه الله»، «بلغ آیده الله اعراباً و قراءهً فی سابع ربیع الآخر سنة ۶۶۹» (گ ۲۶پ)، «بلغ آیده الله اعراباً من خاطره و قراءهً من لفظه و الحمد لله علی نعمه» (گ ۱۱۳ر). در صفحه خاتمه اجازه ای که به دشواری خوانده می شود و مجیز آن به احتمال عمر بن علی القزوی... (شاید القزوینی) است. شیخ عباس قمی سه بار در سالهای ۱۳۴۶ و ۱۳۴۷ق روی نسخه یادداشت نوشته و اهمیت آن را متذکر شده است. او این نسخه را از نفایس دهر خوانده که بسیار قیمت دارد و از زمان نوشتن تا روزگار او نهمصد سال تمام عمر کرده است.

کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۸۴۶۵.^{۶۸}

۴. الاقبال بالاعمال الحسنة فیما يعمل مرّة فی السنة

تألیف: ابن طاووس حلی (۶۶۴ق)

به خط زین العابدین بن حاجی محمد رارانی قهاب اصفهانی در سلخ ذیحجه ۱۰۷۶ق، نسخه مقابله و تصحیح شده، با اجازه مجلسی برای مالک نسخه حاج محمد علی در ذیقعد ۱۰۸۹ق، نسخه مزین و مذهب. محدث قمی در یادداشتی در آغاز نسخه نوشته است: «در سنه ۱۳۳۸ بعزم عتبات عالیات از ارض اقدس حرکت کرده و چون مراجعت کردم، در طهران این نسخه شریفه را حق تعالی روزی احقر فرمود».

کتابخانه آستان قدس، ش ۱۰۵۸۳.^{۶۹}

۵. الالفیة فی غریب القرآن

تألیف: عبدالرحیم بن حسین حافظ عراقی (۸۰۶ق)

۶۶. هدیه الاحباب، ص ۱۲۴؛ الفوائد الرضویة، ج ۲، ص ۸۸۳.

۶۷. فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۵، ص ۳۷۶-۳۷۷.

۶۸. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۲، ص ۷۲-۷۳؛ الذریعة، ج ۲، ص ۲۳۴ (با اشاره به همین نسخه).

۶۹. موسوعة زیارات المعصومین، مقدمه، ص ۱۹-۲۰؛ فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۵، ص ۱۱۹ (که در آن جا نسبت کاتب به اشتباه رازانی ثبت شده است).

به خط ابوبکر بن ولی‌الدین شافعی درشوال ۸۶۰ق به رسم سیدنا الشیخ زین‌الدین خطاب شافعی. شامل حرف الجیم تا آخر (با افتادگی از آغاز). محدث قمی در صفحه آخر نوشته است: «این نسخه شریفه چهارصد و هشتاد و هفت سال است تا به حال که سنه ۱۳۴۷ است که نوشته شده و به دست این احقر رسیده، تا بعد به کجا منتهی شود».

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۸۱.

۶. بداء

تألیف: محمدحسین بن محمدصالح بن عبدالواسع خاتون‌آبادی (۱۱۵۱ق)

درباره مسأله بداء از دیگاه آیات و روایات و فلاسفه و متکلمین، پایان تألیف در ربیع الاول ۱۱۳۴ق. تقدیم شده به شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ق).

نسخه مزین و نفیس با سرلوح مذهب و مرصع و جدول کشی زرین و کمندانازی شنگرف. با توجه به این تزئینات به احتمال فراوان همان نسخه‌ای است که مؤلف به دربار صفوی تقدیم کرده است. محدث قمی در یادداشت خود در آغاز نسخه، آن را به خط مؤلف دانسته است؛ ولی صحیح آن است که نسخه را نسخه اصل کتابت شده به سفارش مؤلف برای تقدیم به شاه بدانیم.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۸۰۴.

۷. التحریر الطاووسی

تألیف: حسن بن زین‌الدین عاملی (۱۱۰۱ق)

به خط علی بن محمد حویزی در روز دوشنبه ۲۱ محرم ۱۰۶۰ق نوشته شده برای شیخ علی بن محمد بن حسن بن زین‌الدین عاملی (نوه شهید ثانی)، در حاشیه تصحیح شده و از مؤلف حواشی دارد. با تملک محمد مهدی بحر العلوم و محدث قمی در ۱۳۴۲ق.

کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ش ۳۱۱۲، رساله چهارم.^۷

۸. تهذیب الاحکام

تألیف: شیخ طوسی (۴۶۰ق)

کتابت احمد بن حاج محمد تونی در قرن ۱۱، نسخه چندین بار مقابله و تصحیح شده است. دارای بلاغ مقابله حسن رضوی قائمی مولداً شیرازی نجفی در غره رمضان ۱۰۲۳ در نجف که نسخه را بر شیخش فیض‌الله تفرشی نجفی خوانده بود. و بلاغ مقابله به خط عبدالله بن محمد بشرویی

۷. الذریعة، ج ۳، ص ۵۴.

۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ج ۸، ص ۳۳۸-۳۴۰.

خراسانی صاحب وافیه الاصول در ۱۰۴۸ق و باردیگر به دست همو در ۱۰۶۰ق. مقابله شده با نسخه شیخ حسین بن عبدالصمد عاملی توسط محمدجعفر بن حاجی سلطانعلی در ذیحجه ۱۰۷۳ق. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۵۴۱.

۹. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال
تألیف: شیخ صدوق (۳۸۱ق)

مورخ ذیقعد ۹۷۳ق، با تملک علامه مجلسی در صفحه عنوان. محدث قمی در صفحه عنوان نوشته است: «بسم الله الرحمن الرحيم. الظاهر ان هذا الكتاب كان من ممتلكات العلامة المجلسی كما شهد بذلك ما بقى من خطه الشريف، وهو ظاهر علی من يعرف خطه. ثم من الله تعالی علی بتملیکه و انا احقر العاصی عباس بن محمدرضا القمی عفی عنه فی سنة ۱۳۳۹».

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۵۶۱.

۱۰. الدروس الشرعية فی فقه الامامية
تألیف: شهید اول (۷۸۶ق)

قرن هشتم، مقابله شده با خط مؤلف. شیخ عباس قمی ضمن یادداشتی این نسخه را به خط مصنف دانسته که درست نیست.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۵۴۹.

۱۱. دژه علویه

تألیف: محمدصالح بن محمد محسن قرشی ساوجی (قرن ۱۲)
در موضوع اثبات مذهب اثناعشریه و ثبوت عصمت اهل بیت و فضائل امیرالمؤمنین (ع) و مثالب مخالفان ایشان با استناد به آیات و احادیث نبوی. تألیف شده در ۱۱۲۱ق در شماخی (از اعمال شیروان).

نسخه مزین و مذهب، همه صفحات جدول کشی زرین، سده ۱۲.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۶۱۷.

۱۲. ذکر الشیعة فی احکام الشریعة

تألیف: محمد بن مکی عاملی، شهید اول (۷۸۶ق)

جلد اول کتاب (از آغاز تا آغاز کتاب زکات)، به خط احمد بن علی بن حیدر در روز نخست ماه رمضان ۸۸۳ق.

از یاد داشته‌ها و تملکات صفحه عنوان چنین برمی‌آید که نسخه ابتدائاً در تملک یکی از علمای «جبع» بوده است. نام او به واسطه رطوبت و آسیب کاغذ ناخواناست. بعد از او نسخه به شیخ حسن جباعی و بعدتر به فرزند او عبدالله رسید. عبدالله در نسبت خود علاوه بر جباعی کلمه حایری را نیز افزوده که نشانه سکونت او در کربلاست. همو نسخه را وقف کرد. یادداشت وقف نسخه به خط حسین بن عبدالصمد جباعی حارثی همدانی در سال ۹۵۲ق نوشته شده است. او در سه سطر توضیح داده است که این کتاب از متروکات مرحوم عبدالله بن مرحوم شیخ حسن جباعی بود که آن را بر طلبه اهل علم وقف کرده بود. عبارات مربوط به وقف کتاب از نوشته او سیاه شده است؛ اما در یادداشت زیر صفحه، شیخ بهایی موقوفه بودن نسخه را متذکر شده است. محمد باقر رضوی مدرس زیر این یادداشت گواهی داده است که این سطرها خط شیخ بهایی است. شیخ عباس قمی هم در سال ۱۳۴۷ق بارنگ سرخ زیر خط شیخ حسین بن عبدالصمد گواهی کرده است که این سطور به خط اوست. شیخ آقا بزرگ در زمانی که نسخه را اختیار محدث قمی بود، آن را در کتابخانه او در مشهد رضوی دیده بود.

در صفحه خاتمه تملک احمد بن ابی عبدالله (این کلمات سیاه شده) بن شمس‌الدین علی و مهر وقف شیخ بهایی دیده می‌شود. نسخه مقابله و تصحیح شده است و بلاغ مقابله دارد. کتابخانه مدرسه سلیمان خان مشهد، ش ۱۷۹. احتمالاً به دلیل موقوفه بودن نسخه و برای استفاده طلاب از آن، محدث قمی خود نسخه را به آن جا سپرده باشد. این نسخه از بهمن ۱۳۷۸ش به همراه سایر نسخه‌های کتابخانه مدرسه سلیمانیه مشهد به صورت امانی در کتابخانه آستان قدس نگهداری می‌شود.^{۷۳}

۱۳. الرسالة النجفیه فی سهو الصلاة الیومیة

تألیف: ابراهیم بن سلیمان قطیفی (بعد از ۹۴۵ق)

کتابت شده در زمان مؤلف در نجف، با انهای مؤلف به خط خودش در ۱۴ جمادی الآخر ۹۲۷ق. محدث قمی در کنار انهای مؤلف یادداشتی در معرفی او نوشته است.^{۷۴} کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۷۲۲.

۱۴. روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه

تألیف: محمدتقی بن مقصود علی مجلسی (۱۰۷۰ق)

۷۳. الذریعة، ج ۱، ص ۴؛ طبقات اعلام الشیعة، قرن ۹، ص ۹ و قرن ۱۰، ص ۱۲۹ و قرن ۱۱، ص ۸۷؛ فهرست نسخه‌های خطی چهار کتابخانه مشهد، ص ۱۲. از این نسخه در تصحیح ذکری الشیعة (قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۸ق) استفاده شده است. رک: مقدمه این تصحیح، ص ۳۱، ۳۵.

۷۴. او در الفوائد الرضویة، ج ۱، ص ۲۴-۲۵ از این نسخه یاد کرده است.

۷۵. در الذریعة، ج ۱۱، ص ۲۲۷ و ج ۱۴، ص ۲۱۰ و طبقات اعلام الشیعة، قرن ۱۰، ص ۵ از همین نسخه یاد شده است.

شامل کتاب القضا یا و الاحکام تا آخر الایمان و الذور، به خط محمد هادی بن محمد صالح مازندرانی در ربیع الاول ۱۰۸۹ ق. او نسخه را با نسخه مؤلف که جد مادری اش بود، مقابله کرده است. با مهر شیخ العراقین عبدالحسین طهرانی در آغاز و انجام نسخه.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۵۱۶.

۱۵. ریاض الفتیان فی شرح نصاب الصببان

تألیف نظام الدین بن کمال الدین بن حسام الدین، ابن حسام هروی (قرن ۸)

به خط محمود الارمینکی در ۷۸۵ ق در مدرسه امیرزاده محمد سلطان بهادر سمرقند. با تملک شیخ عباس قمی و فرزندش میرزا علی محدث زاده.

کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۱۲۶۱۸.

۱۶. شرائع الاسلام

تألیف: جعفر بن حسن بن یحیی محقق حلی (۶۷۶ ق)

به خط موسی بن حسن بن یوسف بن هلال بن نعمان مناری در ۳ ربیع الاول ۷۵۸ ق، با انهای حسن بن یوسف مناری برای فرزندش یعنی کاتب نسخه در پایان جزء اول و دوم نسخه که به ترتیب در دوشنبه ۲۸ ربیع الآخر ۷۵۶ و یکشنبه ۲۲ محرم ۷۵۹ ق صادر شده است. با تملک کاتب نسخه و یکی دیگر از افراد خانواده او احمد بن ابراهیم مناری، در پایان جزء اول اجازه نورالدین علی بن احمد بن الحجة (پدر شهید ثانی) برای نجم الدین بن احمد تراکیشی مشغری در ۱۴ صفر ۹۲۴ ق^{۷۸} نوشته شده است. نسخه در تملک شیخ حر عاملی بوده و نقش مهر او و چند یادداشت^{۷۹} به خطش در نسخه دیده می شود. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

محدث قمی ذیل مهر و تملک شیخ حر عاملی توضیح کوتاهی در ۱۳۵۳ ق نوشته است. او همچنین در کنار اجازه پدر شهید یادداشتی در معرفی او در ۱۳۴۹ ق نوشته است.

کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۳۷۸۷.

۷۶. در الذریعة، ج ۱۱، ص ۳۰۳-۳۰۴ همین نسخه یاد شده است.

۷۷. الذریعة، ج ۱۱، ص ۳۳۳ و ج ۱۴، ص ۱۰۵ (شیخ آقا بزرگ این نسخه را در سال ۱۳۵۰ ق در مشهد نزد محدث قمی دیده بود)؛ فرهنگنامه های عربی به فارسی، ص ۱۵۹؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۳۲، ص ۳۷-۳۸.

۷۸. این اجازه تنها اثر بازمانده از پدر شهید ثانی است. برای متن آن بر اساس همین نسخه رک: «تنها اثر بازمانده از پدر شهید ثانی»، ص ۸۴۵-۸۴۸؛ جمع پریشان، ج ۱، ص ۳۴۳-۳۴۶.

۷۹. از جمله مراسلات محفوظ بن وشاح بن محمد عاملی با محقق حلی.

۸۰. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ج ۱۱، ص ۱۷۲-۱۷۳؛ طبقات اعلام الشیعة، قرن ۷، ص ۱۴۶ و قرن ۸، ص ۵۴، ۱۸۴، ۲۲۱-۲۲۲؛ الذریعة، ج ۱، ص ۱۷۸.

۱۷. شرائع الاسلام

جلد اول، مورخ شعبان ۷۴۱ق، با بلاغ مقابله در بسیاری از اوراق نسخه، نوشته شده به خط جلی، عناوین با مرکب سرخ جلی، نسخه در سال ۳۳۳ق در تملک محدث قمی درآمده است. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۵۳۷.

۱۸. شرائع الاسلام

جلد دوم، به خط علی بن حسن بن ابراهیم دزاق خطی در مدرسه زینیه حله در ۸۹۸ق. نسخه مقابله و تصحیح شده و دو نوع بلاغ مقابله دارد. محدث قمی در آغاز نوشته است: «مما من الله تعالی علی بتملیکه، وهذه نسخة شريفة صحيحة، عرضت علی المشايخ والعلماء و علی هامشها خطوطهم...». و در آخر نسخه: «هرکس این کتاب روزیش شود قدر آن را بداند و ارزان از دست ندهد».

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۵۶۴.

۱۹. عیون اخبار الرضا

تألیف: شیخ صدوق (۳۸۱ق)

به خط محمد باقر حافظ بن حاجی محمد برای «السید السند، البالغ اعلی درجه المناقب، الواصل الی اقصی نهاییه المراتب، ابوالفضل میرزا ابوطالب»^{۸۱} در جمعه سلخ محرم ۱۰۲۸ق. نسخه خوش خط و تمام تذهیب و بسیار نفیس با سرلوح مذهب و مرصع و جدول کشی و طلا اندازی بین سطور و جلد سوخت زیبا.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۵۷۳.

۲۰. غرر الحکم و درر الکلم

تألیف: عبدالواحد آمدی (۵۱۰ق)

به خط نسخ مشکول، قرن ۶، با افتادگی از انجام.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۸۱۶.

۲۱. کتاب من لایحضره الفقیه

تألیف شیخ صدوق (۳۸۱ق)

به خط عبدالعلی بن محمد علی بن حماد در یکشنبه آخر جمادی الاول ۱۰۲۹ق در حله. نسخه

۸۱. شیخ آقا بزرگ حدس زده است او ابوطالب بن محمد باقر رضوی جد سادات رضوی در مشهد باشد. طبقات اعلام الشیعة، قرن ۱۱، ص ۳۰۰.

تصحیح شده و علامت بلاغ به خط مجلسی دارد. دارای اجازه علامه مجلسی برای علی نقی عاملی در ۱۰ رجب ۱۰۷۵ ق. زبیر اجازه مجلسی محدث قمی انتساب خط به مجلسی را تأیید کرده است: «هذا خط شیخنا و مولانا الاجل العلامة المجلسی قدس الله روحه. حرره الاقل عباس القمی عفی عنهما فی ذی القعدة ۱۳۵۱». او همچنین در حاشیه صفحه ۹۴ نوشته است که بلاغ سماع این صفحه هم به خط مجلسی است. شامل جلد اول و دوم.

کتابخانه آستان قدس، ش ۹۹۱۲.

۲۲. کتاب من لایحضره الفقیه

تألیف شیخ صدوق (۳۸۱ ق)

به خط جلال الدین مسعود بن محمد امین در ۱۰۶۶ ق. در پایان جزء سوم انهای علامه مجلسی برای عبدالعظیم قاسانی مورخ اواسط ربیع الثانی ۱۰۶۸ ق.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۱۳. ۸۲

۲۳. کتاب من لایحضره الفقیه

تألیف شیخ صدوق (۳۸۱ ق)

جلد اول و دوم، سده ۱۱، دارای بلاغ و سماع قرائت شرف الدین علی بن حجة الله حسینی حسینی شولستانی در چهارشنبه ۴ رجب ۱۰۵۴ ق برای سلیمان بن پیر احمد هفشوی اصفهانی. با یادداشت محدث قمی در معرفی شولستانی.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۵۷۲. ۸۳

۲۴. مجموعه، شامل:

النکت الاعتقادیة، تألیف فخرالمحققین محمد بن حسن حلی (۷۷۱ ق)

زهج السداد الی شرح واجب الاعتقاد، تألیف عبدالواحد بن صفی نعمانی (قرن ۹)

النفلية، تألیف شهید اول (۷۸۶ ق)

معدن الجواهر وریاضة الخواطر، تألیف ابوالفتح محمد بن علی کراچی (۴۴۹ ق)

ملحة الاعراب، تألیف قاسم بن علی حریری (۵۱۶ ق)

به خط علی بن حسین بن علی بن حسین بن صائم حسینی عنقانی در جمادی الآخر ۹۰۲ ق به

دستور حاج زین العابدین مفلح بن حاج شهاب الدین احمد بن رکیبن مارونی. با انهاء به خط شهید ثانی در یکشنبه ۱۹ ربیع الآخر ۹۵۰ ق در پایان رساله سوم. شیخ عباس در ابتداى نسخه و نیز در کنار خط شهید دو یادداشت نوشته است. او در یادداشت اخیر مورخ ۱۳۴۴ ق خط شهید را تصدیق کرده است: «بسم الله الرحمن الرحيم. هذه الاسطر خط شيخنا الاجل العالم العامل، افضل المتأخرين و اكمل المتبخرين، نادرة الخلف و بقية السلف، الجامع فى معارج الفضل و الكمال و السعادة بين مراتب العلم و العمل و الجلالة و الكرامة و الشهادة، العالم الربانى الشيخ زين الدين بن على بن احمد الملقب بالشهيد الثانى قدس الله رمسه و رزقنى من علمه و قدسه. حرره الاحقر عباس بن محمدرضا القمى عفى عنه فى سنة ۱۳۴۴».

کتابخانه آیت الله مرعشى، ش ۱۱۲۶. ۸۴

۲۵. مجموعه، شامل:

الرجال، تأليف ابن داود حلى (قرن ۷)

الفهرست، تأليف منتجب الدين على بن عبيد الله رازى (زنده در ۶۰۰ ق)

الاربعون حديثاً من الاربعين عن الاربعين فى فضائل امير المؤمنين^(۴)، تأليف: همو.

صفات الشيعة، تأليف شيخ صدوق (۳۸۱ ق)

الاربعون عن الاربعين فى فضائل امير المؤمنين^(۴)، تأليف محمد بن احمد بن حسين خزاعى نيشابورى (قرن ۵)

رساله اول به خط محمدرضا بن شاه مير حسينى فراش در محرم ۹۸۹ ق. با تصحيح ملك عزالدين بن محمد اشرف تونى در ۱۰۳۲ ق.

رساله دوم و سوم به خط عبد الكريم بن ابراهيم بن على بن عبد العالى ميسى عاملى، پدر شيخ لطف الله ميسى، در ذیحجه ۹۷۶ ق از روى خط شهيد اول مورخ جمادى الاول ۷۷۶ ق و او از روى خط محمد بن محمد على حمدانى قزوینى مورخ ۶۱۳ ق.

محدث قمى در صفحه آخر نسخه نوشته است: «اعلم ان الشيخ عبد الكريم الذى كتب هذه النسخة الشريفة هو و ابوه و جدّه من فقهاؤنا الامامية، و ابنه الشيخ لطف الله ايضاً من العلماء، صاحب المدرسة الموسومة به باصفهان. و هذا الكتاب من نفائس الذى رزقنى الله تعالى و لله الحمد...».

۸۴. طبقات اعلام الشيعة، قرن ۱۰، ص ۲۵۱؛ فهرست نسخه‌هاى خطى كتابخانه آيت الله مرعشى، ج ۳، ص ۲۹۸-۲۹۹؛ رسائل الشهيد الثانى، ج ۲، ص ۱۱۶۹ (شامل متن اجازه شهيد ثانی و تصوير آن براساس همين نسخه)؛ مستدرک الفقيه على امل الأمل و ملحقاته، ص ۱۷۶-۱۷۷.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۷۰۹.

۲۶. مجموعه، شامل:

الخلاصة فی معرفة الحديث، تألیف شرف‌الدین حسین بن محمد بن عبدالله طیبی (۷۴۳ق).
عمدة الراسخ فی معرفة المنسوخ و الناسخ، تألیف احمد بن علی بن عبدالرشید شافعی.^{۸۵}
اجوبة المسائل الرودراویة، شامل پرسشهای عزالدین عبدالله بن علی رودراوری همدانی از
ابوحفص عمر بن علی بن عمر علوی قزوینی حسینی (۷۵۰ق) مقری بجامع الخلیفة ببغداد در
۷۲۸ق.

مجموعه فواید از افراد مختلف از جمله محمد ایجی.

به خط محمد بن یوسف بن حسین معلم مورخ غرة شهر التوبة ۸۳۸ق در مدرسه عبیده ابرقوه.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۶۸۱.

۲۷. مجموعه، شامل:

مناسک حج، تألیف محمد باقر شفتی (۱۲۶۰ق)

آداب سفر، تألیف علامه مجلسی (۱۱۱۰ق)

المزار الكبير، تألیف شیخ مفید (۴۱۳ق)^{۸۶}

شیخ عباس قمی در آغاز المزار الكبير شیخ مفید نوشته است: «این کتاب از مملکات حقیر است و
مظنون بلکه مقطوع من است که نسخه مزار شیخ مفید باشد. و انا العبد العاصی عباس القمی
عفی عنه (۱۳۳۰)» (برگ ۶۴ر). در چند جای نسخه یادداشت‌های تصحیح و مقابله او دیده می‌شود
(مانند برگ ۱۵۳پ، ۱۷۱ر، ۲۰۴ر). سید احمد بن محمدرضا صفائی خوانساری در سال ۱۳۵۷ق از
روی این کتاب نسخه‌ای برای استفاده خودش استنساخ کرده بود.^{۸۷}

دورساله اول از قرن ۱۳، رساله آخر در قرن ۱۲ به خط محمد سعید بن سید مرتضی. همه صفحات

۸۵. شیخ آقا بزرگ از این کتاب و نسخه شیخ عباس قمی در الذریعة، ج ۱۵، ص ۳۳۶ یاد کرده است.

۸۶. در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آية الله العظمی بروجردی، ج ۲، ص ۲۸۶ این رساله با انتساب به شهید اول معرفی شده است.

از این کتاب شیخ مفید یک نسخه دیگری شناسیم که در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۲۸۹ نگهداری می‌شود. رک: فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۵، ص ۴۵.

۸۷. مقدمه المزار الكبير، مفید، ص ۱۸-۱۹، ۵۶-۵۷. قسمت عمده مجموعه کتابهای صفایی خوانساری در سال ۱۳۷۳ش به کتابخانه آستان قدس منتقل شد. بخشی از کتابهای او هم پیش از این تاریخ به کتابخانه‌های آیت الله مرعشی و آیت الله گلپایگانی و مدرسه فیضیه قم منتقل شده بود. عجاله نشانی از نسخه المزار الكبير او در این کتابخانه‌ها به دست نیامد.

جدول کشی و کمنداندازی شده.

کتابخانه آیت الله بروجردی قم، ش ۴۵۴.

۲۸. المزار الكبير

تألیف: محمد بن جعفر بن علی مشهدی حائری معروف به ابن مشهدی (زنده در ۵۸۰ق)

قرن ۱۱، محدث قمی برگهای افتاده نسخه از آغاز (۹ برگ) و انجام (۱۵ برگ) و وسط را به خط خود نوشته و کتاب را کامل کرده است. او این کار را در روز جمعه ۱۶ محرم ۱۳۲۰ در نجف (مشهد شریف غروی) به اتمام رسانده است. نسخه تصحیح شده و مشکول. دارای تملک ضیاءالدین نوری. نسخه را همچنين ميرزا محمد علی اردوبادی تصحیح کرده است و دستخط او در حاشیه صفحات دیده می شود.

کتابخانه حرم امام حسین (ع)، ش ۸۶.

۲۹. مستدرک الوافی

محمد هادی بن شاه مرتضی بن محمد مؤمن بن شاه مرتضی کاشانی (قرن ۱۱-۱۲)

کتاب الوافی نوشته عموی پدر مؤلف، فیض کاشانی، است. و این مستدرک بعد از فوت فیض در ۱۴ جلد نوشته شده است. هشت جلد این کتاب در تملک شیخ عباس قمی بود که چهار جلد آنها به خط مؤلف است. یکی از مجلدات هم به خط محمد، فرزند مؤلف، است که در ۱۱۱۱ق آن را کتابت و بر پدرش خوانده است.^{۸۸}

کتابخانه ملی ایران، ش ۳۹۸۸۵-۳۹۸۹۰ و ۳۸۸۹۵-۳۸۸۹۶.

۳۰. مصباح السالکین (شرح نهج البلاغة)

تألیف: ابن میثم بحرانی (۶۸۶ق)

نسخه از قرن هفتم، با تاریخ تولدهای ۷۶۶ و ۷۷۴ق. تنها چند برگ آغاز کتاب باقیمانده است.

کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۳۸۰۱.

۳۱. معانی الاخبار

تألیف: شیخ صدوق (۳۸۱ق)

به خط حمزه بن شمس الدین نجفی بارمانی (کذا) برای استفاده خودش در ذیحجه ۶۷۰ق. با انهای عبد الکریم بحرانی برای کتابت نسخه در ۹۲۰ق. کتاب در آخر نسخه فهرست کتابهای خود

۸۸. الفوائد الرضویة، ج ۲، ص ۹۷۴؛ الذریعة، ج ۲۱، ص ۶-۷؛ مقدمه معادن الحکمة فی مکاتیب الائمة، ج ۱، ص ۲۹؛ طبقات اعلام الشیعة، قرن ۱۲، ص ۶۹۳.

را نوشته است.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۶۱۵.

۳۲. معراج الیقین فی شرح نهج المسترشدین فی اصول الدین

تألیف: فخرالمحققین محمد بن حسن حلی (۷۷۱ق)

شرح فخرالمحققین بر کتاب پدرش علامه حلی (۷۲۶ق) است.

به خط موسی بن جعفر بن عیسی بن مبارک حداد حلی از شاگردان مؤلف مورخ ۳ جمادی الاول ۷۶۸ق.^{۸۹}

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۶۳۰.^{۹۰}

۳۳. المغرب فی ترتیب المغرب

تألیف: ناصر بن عبدالسید مطرزی (۶۱۰ق)

مورخ رمضان المبارک ۷۳۸ق، تصحیح شده، با بلاغ مقابله.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۶۶۲۵.

۳۴. منتقى الجمان فی الاحادیث الصحاح و الحسان

تألیف: حسن بن زین الدین عاملی (۱۰۱۱ق)

شامل کتاب طهارت، به خط موسی بن علی بن محمد بن علی اللّحم مورخ سه شنبه ۲۰ رجب ۱۰۰۷ق، با تملک شیخ حر عاملی و مهر بیضوی او. محدث قمی در ۱۳۴۷ق خط شیخ حر را تصدیق کرده است.

کتابخانه آیت الله مرعشی، شماره ۱۲۵۱.

۳۵. نهج البلاغة

به خط جان محمد بن حاجی محمد مهدی سرکانی در سلطانیه در قرن ۱۲ که از روی نسخه ای مورخ ۵۹۶ق استنساخ شده است. با تملک معین الدین محمد حسینی و محدث قمی: «قد دَخَلَ فی

۸۹. نسخه دیگر این کتاب در کتابخانه مرعشی، ش ۸۴۵۷ در سده دوازدهم از روی همین نسخه کتابت شده است. کاتب آن نسخه بدون ذکر نامی از خود یا تاریخ کتابت، انجامه موسی بن جعفر حداد را در پایان نسخه خود نقل کرده است. البته نام او در فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرعشی، ج ۲۲، ص ۴۷ اشتباه نقل شده است.

۹۰. الذریعة، ج ۲۱، ص ۲۳۷؛ طبقات اعلام الشيعة، قرن ۸، ص ۲۲۱.

ملکی بعد ماکان لغیری و سببقی (ط) کماکان و انا العبد المذنب عباس بن محمدرضا القمی
عفی الله عنهما الشهیر بفراء».

کتابخانه حرم حضرت عبدالعظیم شهرری، ش ۳۱. ۹۱.

۳۶. الوافی فی شرح الوافیة

تألیف: سید محسن بن حسن اعرجی کاظمی (۱۲۲۷ق)

به خط حسن بن محسن بن حسن حسینی اعرجی (فرزند مؤلف) در اوایل خرداد ۱۱۹۶ق از روی
خط مؤلف.

کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۱۹۲۱.

منابع

اجازات علماء (اجازه، صورت اجازه، انهاء، سماع، تقریظ، دستخط تملک، تصحیح و مقابله، نقش مهر) موجود در
نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، براتعلی غلامی مقدم، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و
مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۴ش.

آشنایی با چند نسخه خطی، قم، چاپخانه مهر، ۱۳۵۵ش.

برگی از تاریخ قم: اسناد و مکاتبات مربوط به تاریخ ایران و قم ۱۳۰۶-۱۳۱۷ شمسی، الیاس محمدبیگی، قم، زائر،
۱۳۸۹ش.

تاریخ علماء خراسان، میرزا عبدالرحمن مدرس اول آستان قدس رضوی، با مقدمه و تصحیح و تحشیه محمدباقر
ساعدی خراسانی، مشهد، کتابفروشی دیانت، ۱۳۴۱ش.

تاریخ نگاری محدث قمی، رحمت الله بانسی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴ش.

تراجم الرجال: مجموعة تراجم لاعلام اكثرهم مغمورون تنشر موادها التاريخية لاول مرة، السيد احمد الحسيني،
كربلاء، العتبة العباسية المقدسة قسم شؤون المعارف الاسلامية والانسانية، ۱۴۳۹ق.

«تنها اثر بازمانده از پدر شهید ثانی»، رضامختاری، میراث اسلامی ایران، ج ۳، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی،
۱۳۷۵ش.

جرعه ای از دریا، سید موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسه کتابشناسی شیعه، ۱۳۸۹ش.

جمع پریشان، رضامختاری، قم، نشر دانش حوزه، ۱۳۹۰ش.

دفترچه یادداشت، محدث قمی، به خط مؤلف، ۱۳۳۰-۱۳۵۳ق، کتابخانه ملی ایران، ش ۳۹۸۷۹.

الذریعة الى تصانیف الشیعة، شیخ آقا بزرگ طهرانی، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.

سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، الشیخ عباس القمی، تحقیق: مجمع البحوث الاسلامیة، تقدیم و اشراف: علی اکبر
الهی خراسانی، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیة، ۱۴۲۶ق.

«صرعی الکتب و المکتبات فی العراق»، محمدرضا الشیببلی، لغة العرب، س ۲، ش ۹، ربیع الثانی ۱۳۳۱ق / آذر ۱۹۱۳م.

طبقات اعلام الشیعة، شیخ آقا بزرگ تهرانی، تحقیق علی نقی منزوی، قم، اسماعیلیان، بی تا.

- فرهنگنامه‌های عربی به فارسی، علینقی منزوی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۷ش.
- الفوائد الرضویة فی احوال علماء المذهب الجعفریة، شیخ عباس قمی، تحقیق: ناصر باقری بیده‌ندی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۵ش.
- فهرس اعلام الذریعة الی تصانیف الشیعة، الفه جمع من اولاد المؤلف واصهاره واحفاده تحت نظر ابن المؤلف علی‌نقی منزوی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش.
- فهرست آثار دست‌نویس شیخ الطائفة محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ق) در کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی، میرمحمد موسوی، زیر نظر: سید محمود مرعشی نجفی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۹۱ش.
- فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۵، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۵.
- فهرست کتابخانه سلطنتی ایران (تألیف شده در ۱۳۲۸-۱۳۳۸ق)، نسخه برگردان دست‌نویس شماره ۲۱۵۶۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با مقدمه سید محمدحسین حکیم، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و دانشگاه تهران، ۱۳۹۱ش.
- «فهرست کتابخانه میرزا علی بهزادی به همراه سند خرید کتابخانه توسط آیت الله العظمی بروجردی»، طیبه حاج باقریان، آینه پژوهش، س ۳۳، ش ۵، پیاپی ۱۹۷، آذر و دی ۱۴۰۱ش.
- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج ۱۵، محمد وفادار مرادی، مشهد، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶ش.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد، ج ۱، محمود فاضل، مشهد، کتابخانه جامع گوهرشاد، ۱۳۶۳ش.
- فهرست نسخه‌های خطی چهار کتابخانه مشهد، کاظم مدیرشانه‌چی و عبدالله نورانی و تقی بینش، تهران، فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۱ش.
- فهرست نسخه‌های خطی حوزه و موزه آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی، ابوالفضل حافظیان بابلی، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۲ش.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی، سید احمد حسینی اشکوری (ج ۱-۲۷) و سید محمود مرعشی نجفی با همکاری گروه فهرست‌نگاران، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۵۴-۱۳۹۷ش، ج ۴۹.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه صدوقی یزدی (یزد - ایران)، سید احمد حسینی اشکوری، قم، مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۳ش.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، رضا استادی، قم، چاپخانه مهر، ۱۳۹۶ش.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مؤسسه حضرت آیه الله العظمی بروجردی (قم - ایران)، سید احمد حسینی اشکوری، قم، مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۴ش.
- فیض قلم: مجموعه‌ای از گفتارها و نوشتارهای آیت الله سید مرتضی نجومی، به اهتمام: ناصرالدین انصاری قمی، تهران، لوح محفوظ، ۱۳۸۱ش.
- کتاب من لایحضره الفقیه، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی، صححه و علق علیه: علی اکبر الغفاری، قم، جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة، ۱۴۰۴ق.
- کتابخانه‌های ایران از ماقبل از اسلام تا عصر حاضر در داخله و خارجه و ذکر برخی از نفایس کتب خطی و نسخ نایاب، عبدالعزیز جواهرکلام، تهران، چاپخانه فردوسی، ۱۳۱۱ش.

- الکرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آغا بزرگ الطهرانی، مشهد، دارالمرتضی، ۱۴۰۴ق.
- ما سمعت مّمن رأیت: آنچه شنیده‌ام از آنان که دیده‌ام، سید مجتبی بحرینی، مشهد، آفتاب عالم‌تاب، ۱۳۹۵ش.
- مجموعه رجالية و تاريخية، الشيخ آقا بزرگ الطهرانی، تحقيق: السيد جعفر الحسيني الاشكوري، سامراء، مركز تراث سامراء، ۱۴۳۸ق.
- «محدث قمی در الذریعة»، محمد مهدی باقری، در محدث ربانی: مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت محدث قمی، قم، نورمطاف، ۱۳۸۹ش.
- المزار الكبير، المنسوب الى ابي عبد الله محمد بن محمد بن النعمان العكبري البغدادي الشيخ المفيد، تحقيق: احمد على مجيد الحلبي، قم، مكتبة العلامة المجلسي، ۱۴۳۴ق.
- مستدرک الفقيه على امل الآمل و ملحقاته، محمد تقی الفقيه العاملي، قم، مؤسسه تراث الشيعه، ۱۴۰۰ش.
- مصطفى المقال في مصتفى علم الرجال، آقا بزرگ الطهرانی، عنى بتصحيحه ونشره ابن المؤلف، بيروت، دارالعلوم، ۱۴۰۸ق.
- معادن الحكمة في مكاتيب الائمة عليهم السلام، علم الهدى محمد بن المحسن بن المرتضى الكاشاني، مع تعليقات: على الاحمدى الميانجى، مقدمه: سيد شهاب الدين النجفى المرعشى، قم، مؤسسه النشر الاسلامى التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة، ۱۴۰۹ق.
- مفاخر اسلام، ج ۱۱ (محدث نامی حاج شيخ عباس قمی چهره درخشان روحانيت شيعه)، على دوانى، تهران، انتشارات مركز اسناد انقلاب اسلامى، ۱۳۷۷ش.
- موسوعة زيارات المعصومين عليهم السلام، مؤسسه الامام الهادى، قم، پیام امام هادى، ۱۳۸۳ش.
- «نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۵): قرآن ابن بواب یا نسخه ابوسعید محمد بن حسین بغدادی»، مرتضی کریمی نیا، آینه پژوهش، س ۳۲، ش ۱۹۰، مهر و آبان ۱۴۰۰ش.
- نسخه‌های دیوانگده و کتابخانه ادیب میبیدی، سید احمد حسینی اشکوری، قم، باقیات، ۱۳۹۸ش.
- نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه، سید محمد حسین حکیم، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۸۲ش.
- نقباء البشر في القرن الرابع عشر، الشيخ آغا بزرگ الطهرانی، مشهد، دارالمرتضی، ۱۴۰۴ق.
- واقفین عمده کتاب به کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، رضائعلی شاکری، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰ش.
- هدیه الاحباب، شیخ عباس قمی، تصحیح و ترجمه عبارات عربی: غلامحسین انصاری، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۹۱ش.

الامالی، شیخ صدوق، به خط ابن سکون در ۱۴ ذیحجه ۵۶۳ق، صفحه عنوان، بادستخط شیخ عباس قمی مورخ ۲۵ ربیع الثانی ۱۳۳۷ق، کتابخانه ملی ایران، ش ۳۹۸۹۱

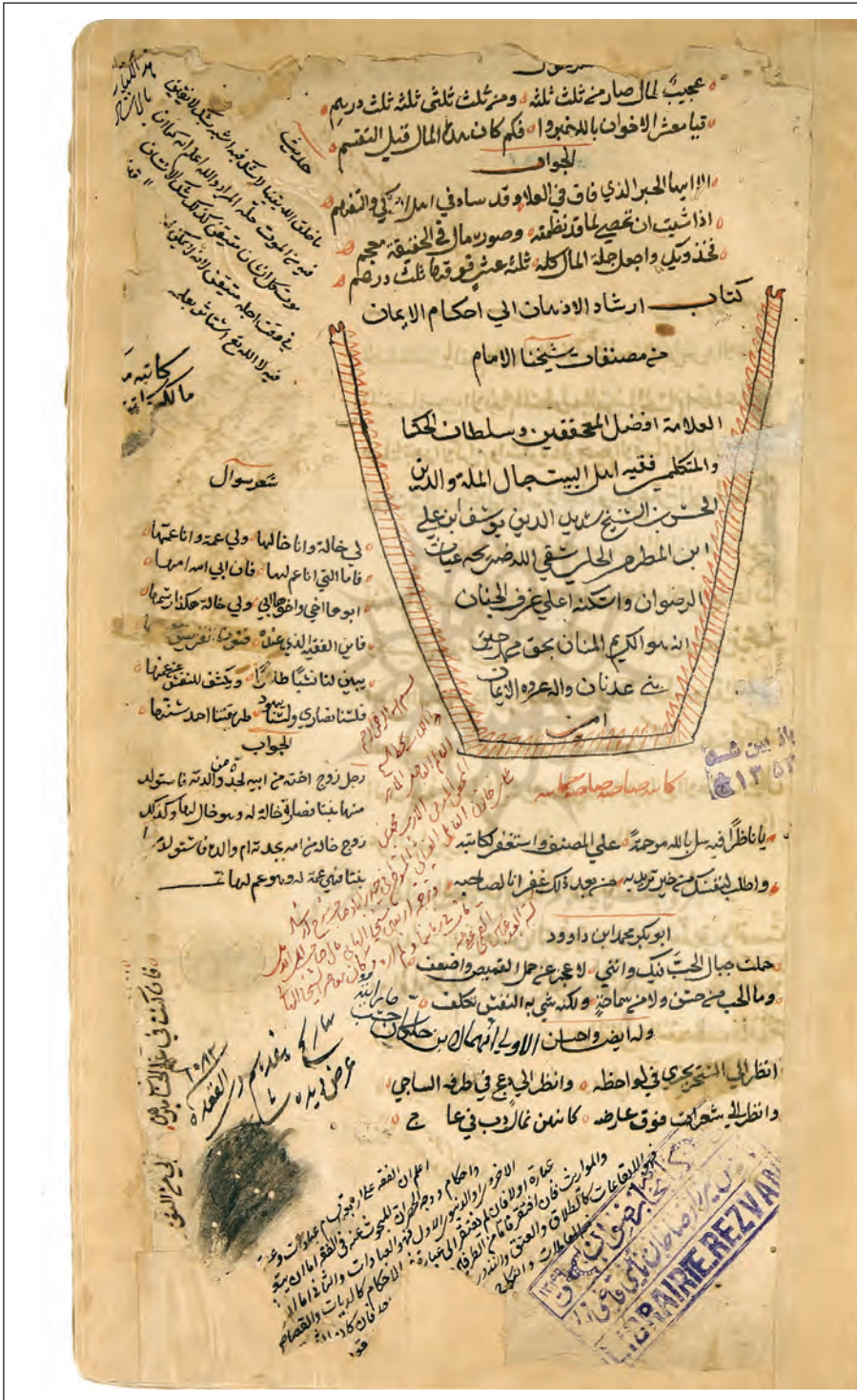

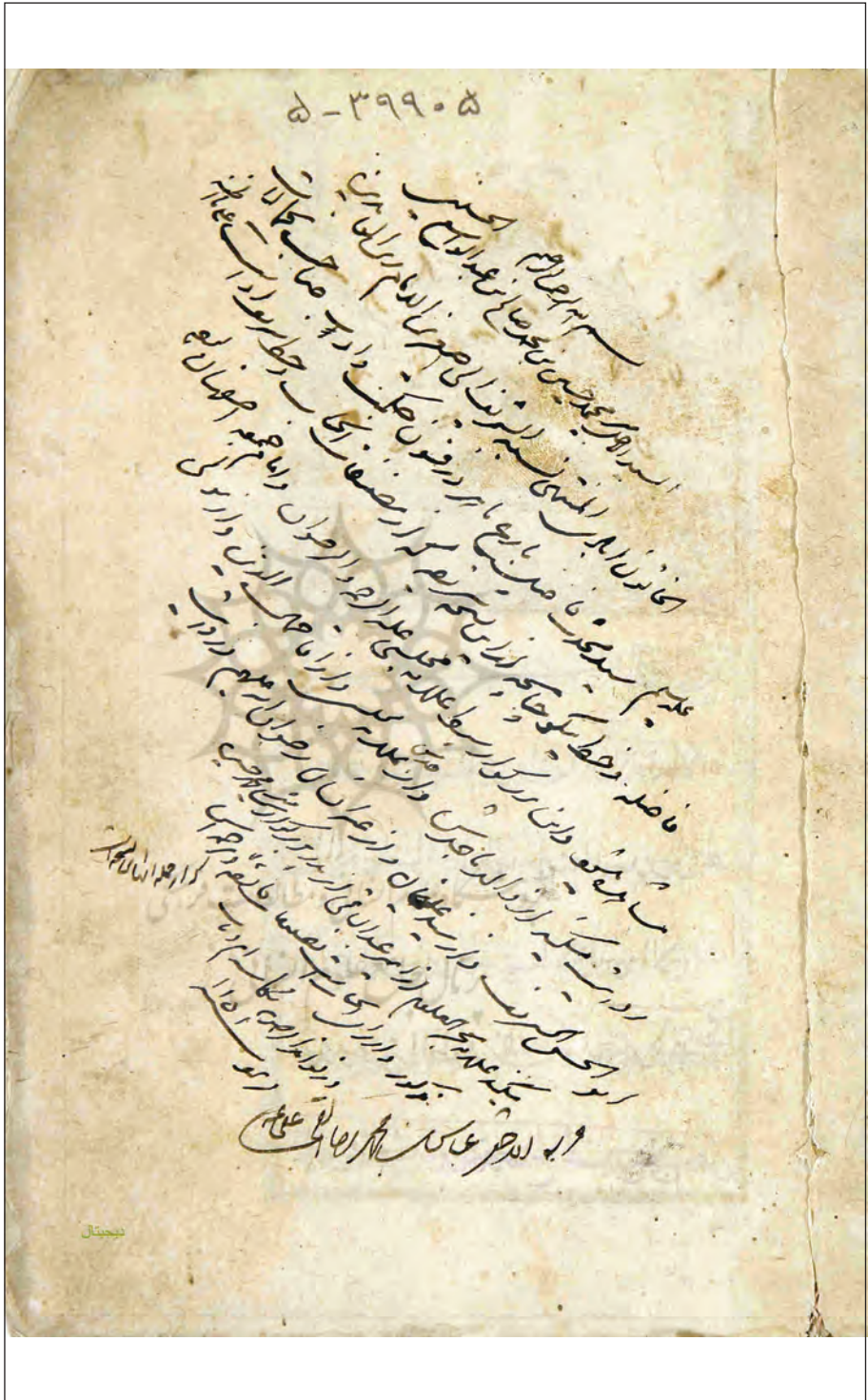
همان نسخه، یادداشت
تمک شیک عباس قمی
دروسط صفحه مورخ
۱۳۳۷ق، گ ۳۰۵ ب.

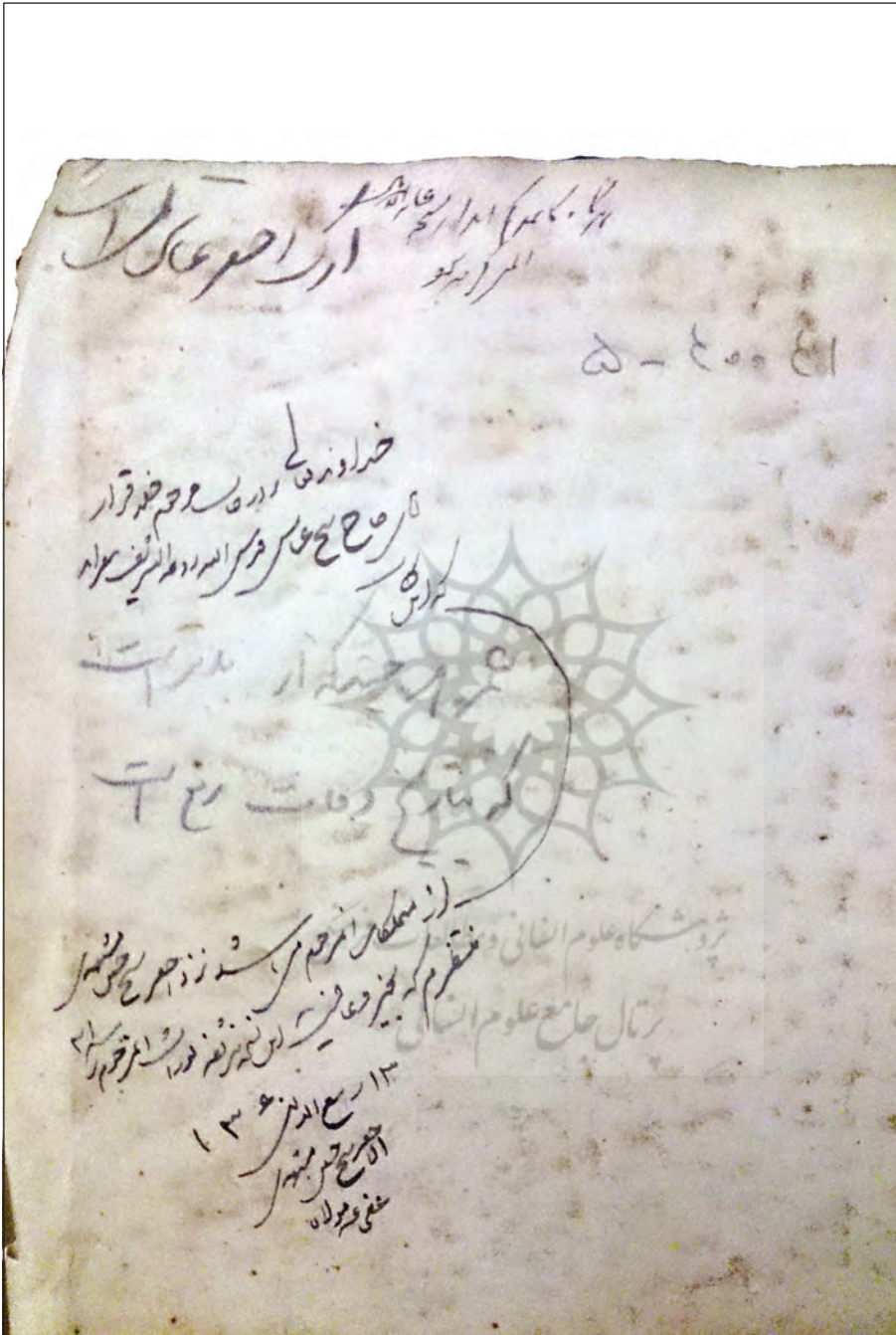
ارشاد الاذهان الی احکام الایمان، علامه حلی، به خط محمد بن علی بن خاتون عاملی (مؤلف کتاب ترجمه قطبشاهی) در محرم ۱۰۶۸ق در حیدرآباد، با تملک شیخ عباس قمی. او در یادداشتی کاتب نسخه را معرفی کرده است. کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۶۸۷، ج ۱.

آینه پژوهش ۲۰۰۴
سال ۳۴، شماره ۲
خرداد و تیر ۱۴۰۲

یادداشت محدث قمی
در معرفی کتاب بدهاء
تألیف محمدحسین بن
محمد صالح خاتون آبادی.
کتابخانه آستان قدس
رضوی، ش ۵۶۸۰۴،
صفحه عنوان.

نسخه‌ای با یادداشت
تملك شيخ عباس قمي
و یادداشت شيخ حسين
مشهدی در ۱۳ ربیع الاول
۱۳۶۰ ق.